

Ο ΔΙΚΑΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΤΑΚΤΙΚΑ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΟΥ

ὑπὸ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ-ΝΟΥΑΡΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν

Κατὰ τὴν σύνταξιν προσφάτου μελέτης μου περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἐπὶ τῶν ὁρίων τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας¹, εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀνατρέξω εἰς τὰ Τακτικά τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος καὶ νὰ διαπιστώσω ὅτι ἐν αὐτοῖς περιέχονται μεταξὺ ἄλλων διατάξεις ἀφορῶσαι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ « δικαίου πολέμου » (bellum justum) καὶ εἰς τὴν συμπεριφορὰν, ἣτις δέον νὰ τηρῇται ὑπὸ τῶν στρατηγῶν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων ἐναντι τοῦ ἀμάχου πληθυσμοῦ, τῶν αἰχμαλώτων, τῶν νεκρῶν κτλ. Αἱ διατάξεις αὗται, καθ' ὅσον γνωρίζω, δὲν ἔτυχον μέχρι σήμερον τῆς προσηκούσης προσοχῆς, καὶ δὴ ἀγνοοῦνται καὶ παρ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ διεθνοῦς δικαίου τοῦ πολέμου, οἵτινες παρέρχονται συνήθως ἐν σιγῇ τὴν βυζαντινὴν περίοδον. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἐθεώρησα χρήσιμον νὰ παράσχω ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ σύντομον ἀνάλυσιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος διατάξεων, ἐλπίζων ὅτι οὕτω θὰ κεντρισθῇ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν εἰδικωτέρων ἐπιστημόνων πρὸς διερεύνησιν τοῦ ὅλου δικαίου τοῦ πολέμου τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ σύντομος αὕτη μελέτη ἄς θεωρηθῇ ὡς ἐλάχιστος φόρος τιμῆς εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ καὶ ἐξαιρέτου ἐπιστήμονος Στυλιανοῦ Σεφριάδου καὶ ὡς μικρὸν δεῖγμα τῶν αἰσθημάτων εὐγνωμοσύνης παλαιοῦ μαθητοῦ πρὸς διακεκριμένον πανεπιστημιακὸν διδάσκαλον καὶ ἐκλεκτὸν ἄνθρωπον.

§ 1. Προεισαγωγικῶς, θὰ ᾔσαν χρήσιμοι ὀλίγαι λέξεις περὶ τοῦ περιεχομένου τῶν Τακτικῶν², περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν συνετάχθησαν καὶ τοῦ σκο-

1. Πρβλ. *Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes*, ἐν Ἐπιστ. Ἐπετηρίδι τῆς Σχολῆς Νομ. καὶ Οἰκον. Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστ. Θεσσαλονίκης, τομ. Η' (1960), (Μνημόσυνον Π. Βιζουκίδου), σ. 27 ἐπ.

2. Περὶ τῶν Τακτικῶν ἐν γένει βλ. Zachariae von Lingenthal. *Wissenschaft und Recht für das Heer von 6. bis zum Anfang des 10. Jahrh. B.Z.* (Byzantische Zeitschrift), 3 (1894) σελ. 437 ἐπ., τὸν αὐτὸν ἐν B.Z. 5 (1898) σελ. 298 ἐπ., ἔτι δὲ R. V a r i, *Die sogenannte Inedita Tactica Leonis* B.Z. 27 (1927) σ. 241 ἐπ.. Περὶ δὲ τῆς ὁργανώσεως τοῦ βυζαντ. στρατοῦ πρβλ. Στρατ. Ν. Κ α λ ο μ ε ν ο π ο ὕ λ ο υ, Ἡ στρατιωτικὴ ὁργάνωσις τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, Ἀθῆναι

ποῦ αὐτῶν. Τὰ Τακτικά, φέροντα τὸν τίτλον « Λέοντος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ αὐτοκράτορος τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις »³ ἀποτελοῦν « πραγματείαν »⁴ περὶ τῆς τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς τέχνης, διαιρουμένην εἰς εἴκοσι κεφάλαια καὶ ἐπίλογον. Εἰς ταῦτα παρέχονται ὁδηγίαι περὶ τῶν καθηκόντων τῶν στρατηγῶν καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιλογῆς αὐτῶν, περὶ τῆς διαίρεσεως τοῦ στρατοῦ, περὶ ὅπλων, περὶ γυμνασίων, περὶ τοῦ τρόπου τῆς προπαρασκευῆς καὶ διεξαγωγῆς τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. Εἰς τὸ προοίμιον τῶν Τακτικῶν ἐξάίρεται ἡ σημασία τῆς στρατηγικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐπερχομένων πολεμίων καὶ τονίζεται ὅτι ἡ παραμέλησις τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἤγαγεν εἰς μείωσιν τῆς πολεμικῆς ἱκανότητος τοῦ στρατοῦ, ἥτοι εἰς ἀγυμνασίαν ἢ ἀνανδρίαν τῶν στρατιωτῶν καὶ ἀπειρίαν ἢ δειλίαν τῶν στρατηγῶν⁵. Πρὸς διόρθωσιν τῆς καταστάσεως ταύτης ἦτο ἀναγκαῖον νὰ τονωθῇ ἐκ νέου ἡ μελέτη τῆς « ὠφελιμωτάτης ταύτης ἐπιστήμης ». Τὴν ἀνάγκην ταύτην θεραπεύουν τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος, ἅτινα προωρίζοντο νὰ χρησιμεύσουν ὡς εὐμέθοδον ἐγχειρίδιον περὶ τῆς τακτικῆς καὶ στρατηγικῆς τέχνης συνταχθὲν ὑπὸ μορφὴν διατάξεων, ἥτοι διαταγῶν ἢ ὁδηγιῶν πρὸς τοὺς στρατηγοὺς καὶ λοιποὺς ἀνωτέρους διοικητὰς τῶν ἐνόπλων δυνάμεων.

Τὰ Τακτικά συνετάχθησαν κατὰ τὴν ὀρθοτέραν καὶ κρατοῦσαν γνώμην⁶, ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ, ὡς συνάγεται ἐκ πλήθους ἐνδείξεων⁷ καὶ ἰδίᾳ ἐκ δύο χωρίων (Τακτ. IX, 13 καὶ XVIII, 101, Migne, P.G. 107 στ. 772 καὶ 969), ἐν οἷς ὁ Λέων ὁμιλεῖ περὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνοιο καὶ περὶ τῶν ἐκστρατειῶν αὐτοῦ. Βεβαίως Λέων ὁ Σοφός, ἀνὴρ λόγιος, ἔχων πολὺ μικρὰν στρατιωτικὴν πεῖραν, δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ μετέσχεν

1937, καὶ L. Bréhier, *Le monde byzantin II, Les institutions de l'empire byzantin* (1949) σ. 334, 366 ἐπ.

3. Αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰ Τακτικά ἐγένοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐκδόσεως τοῦ Migne, *Patrologia Graeca*, τόμ. 107 (1863) στ. 671 ἐπ. Ἐχρησιμοποιήσαμεν ἐπίσης τὰ πρῶτα δύο τεύχη τῆς ἐκδόσεως τοῦ Rudolf Vari, *Leonis Imperatoris Tactica*, Budapest 1917, περιέχοντα τὰς διατάξεις (const.) I–XIV.

4. Οὕτω καλοῦνται τὰ Τακτικά ἐν τῷ « Προοιμίῳ » αὐτῶν : « Ὡςπερ οὖν ἄλλον τινὰ πρόχειρον νόμον ὑμῖν, ὡς εἴρηται, στρατηγικὸν τὴν παροῦσαν πραγματείαν ὑπαγορεύοντες, προσεχῶς τε καὶ ἐπιπόνως ἀκούειν ὑμῶν παρακελευόμεθα ». Migne, P.G. 107 στ. 677, Vari, Prooemium 8, σ. 11.

5. Βλέπε Προοίμιον Τακτικῶν : « Κατὰ μικρὸν γὰρ ἀμελουμένης τῆς κατὰ τοὺς πολέμους εὐταξίας καὶ γυμνασίας συνημελήθη, ὡς ἔοικε, καὶ τῶν ἀριστεῶν ἡ εὐφυχία. Εἴτα ποτὲ μὲν ἀγυμνασίαν ἢ ἀνανδρίαν αἰτιώμεθα στρατιωτῶν, ποτὲ δὲ ἀπειρίαν ἢ δειλίαν καταμεμφόμεθα στρατηγῶν ». Migne, P.G. 107 στ. 676, Vari, σ. 6.

6. Κατὰ τὸν Zachariae, ἐν B.Z. 2 (1893) σ. 606–608 καὶ τόμ. 3 (1894) σ. 437 ἐπ., τὰ Τακτικά συνετάχθησαν ἐπὶ Λέοντος Γ' τοῦ Ἰσαύρου (717–740). Νεώτεραι ὁμῶς ἔρευναι ἀπέδειξαν ὅτι ταῦτα ἐγράφησαν ἐπὶ Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886–912)· πρβλ. ἰδίᾳ Mitard, B.Z. 12 (1903) σ. 585 ἐπ., καὶ K. Ἀμάντου, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*³ II (1957) σ. 88, σημ. 5.

7. Τὰς ἐνδείξεις ταύτας συνεκέντρωσεν ἐπιμελῶς ὁ Mitard B.Z. 12 (1903) σ. 588 ἐπ.

ἐνεργῶς εἰς τὴν σύνταξιν τῶν Τακτικῶν, ἅτινα φαίνεται πιθανώτερον ὅτι συνετάχθησαν ὑπὸ ἐνὸς ἢ πλειόνων ἐκ τῶν στρατιωτικῶν του συμβούλων⁸.

Πάντως τὰ Τακτικά δὲν ἀποτελοῦν ἔργον πρωτότυπον. Ὡς λέγεται ρητῶς εἰς τὸ Προοίμιον αὐτῶν, οἱ συντάκται των ἐστηρίχθησαν εἰς παλαιότερα ἔργα, ἐρανισθέντες δὲ ἐξ αὐτῶν πάντα ὅσα ἐφάνησαν εἰς αὐτοὺς χρήσιμα, προσεπάθησαν νὰ προσαρμόσουν ταῦτα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδίας αὐτῶν πείρας εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐποχῆς των, καὶ ἀκολουθῶς διετύπωσαν μὲ συντομίαν, ἀπλότητα καὶ σαφήνειαν τὰς διατάξεις τῶν Τακτικῶν, ἐξελληνίσαντες καὶ τὴν συναφῇ λατινικὴν ὀρολογίαν (βλ. Migne P. G. 107, στ. 676, Vari σελ. 6-8). Συμφώνως δὲ πρὸς τὰ πορίσματα τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν αἱ κυριώτεραι πηγαὶ ἐξ ὧν ἤντλησαν οἱ συντάκται τῶν Τακτικῶν εἶναι τὰ Τακτικά-στρατηγικά τοῦ Μαυρικίου ἢ Οὐρβικίου⁹ καὶ ὁ Στρατηγικὸς (λόγος) τοῦ Ὀνασάνδρου¹⁰, φιλοσόφου καὶ στρατιωτικοῦ συγγραφέως τοῦ Α' μ. Χρ. αἰῶνος.

Σημειωτέον τέλος ὅτι τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος ΣΤ' ἀποτελοῦν πολύτιμον πηγὴν πληροφοριῶν ὅχι μόνον ἐπὶ στρατιωτικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλῶν ἄλλων ἱστορικῶν καὶ ἐθνολογικῶν ζητημάτων¹¹ (π.χ. ἐπὶ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Βυζαντίου καὶ δὴ τῶν Σαρακηνῶν, τῶν Σκυθῶν, τῶν Σλάβων κλπ.). Ἐπίσης ταῦτα περιέχουν καὶ τινὰς πληροφορίας νομικῆς φύσεως, ἀφορώσας ἰδίᾳ εἰς τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν συντομίᾳ κατωτέρω.

§ 2. Αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου διατάξεις τῶν Τακτικῶν τοῦ Λέοντος δὲν περιέχονται εἰς ἰδιαίτερον κεφάλαιον, ὡς βεβαιοῖ ὁ Krumbacher¹², ἀλλ' εἶναι ἐγκατεσπαρμέναι εἰς πλείονα τοῦ ἐνὸς κεφάλαια, ἅτινα πραγματεύονται θέματα καθαρῶς στρατιωτικῆς φύσεως. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον ὀφείλεται πιθανῶς τὸ γεγονός ὅτι αἱ διατάξεις αὗται δὲν προσείλκυσαν τὴν

8. Κατὰ τὸν Ἀμαντόν, *Ἱστορία*³ II (1957) σ. 46 καὶ 88 ἐκ τῆς συχνῆς μνείας τοῦ στρατηγοῦ Νικηφόρου Φωκῆ (δράσαντος ἐπὶ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνα καὶ ἐπὶ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ) καθίσταται πιθανὸν ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ συντάκτης ἢ εἰς ἐκ τῶν συντακτῶν τῶν Τακτικῶν.

9. Εἰς τὰ διασωθέντα χειρόγραφα τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος Τακτικῶν-Στρατηγικῶν, ὡς συγγραφεὺς αὐτῶν φέρεται ὅτε μὲν ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος (582-602), ὅτε δὲ ὁ Οὐρβίκιος (πιθανῶς ἀξιωματικὸς τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ). Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου βλ. Ennslin, ἐν Pauly-Wissowa R.E. XIV B, v. Mauricius 8 στ. 2393 καὶ τοὺς αὐτόθι παρατιθεμένους.

10. Περὶ τοῦ Ὀνασάνδρου ἢ Ὀνησάνδρου βλ. Ἀδ. Κοραῆ, «Ὀνησάνδρου Στρατηγικὸς καὶ Τυρταίου τὸ πρῶτον ἐλεγείον» (Παρέργων Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης τόμος Ε' Παρίσι 1822, προλεγόμενα σ. ζ' ἐπ.), καὶ τὸ ἄρθρον τῶν L. Daly καὶ W. Oldfather ἐν Pauly-Wissowa R.E. XVIII A, v. Onasander, στ. 403 ἐπ. καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

11. Πρβλ. Ἀμαντόν, *Ἱστορία*³ Β' σ. 89 ἐπ., ὅστις ἐξάχει τινὰς ἐκ τῶν πληροφοριῶν τούτων.

12. Βλ. Krumbacher, *Geschichte der byz. Literatur*² (1897) § 262, σ. 636 καὶ ἐν Krumbacher-Σωτηριάδου, *Ἱστορία τῆς βυζαντ. λογοτεχνίας* Β' (1900) σ. 460 ἐπ.

προσοχήν τῶν εὐαρίθμων ἄλλως τε ἐρευνητῶν τοῦ βυζαντινοῦ διεθνoῦς δικαίου¹³, τὸ ὅποῖον, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ γενικωτέρα ἱστορία τοῦ διεθνoῦς δικαίου, ἔχει ἀνεπαρκῶς μελετηθῇ μέχρι σήμερον¹⁴.

Αἱ περὶ ὧν πρόκειται διατάξεις ἀποτελοῦν, ὡς εἵπομεν, διαταγὰς ἡ ὁδηγίας πρὸς τοὺς στρατηγoῦς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ εἶναι ἀξιοσημεῖωτοι διότι ἀποκαλύπτουν τὸν ἀνώτερον πολιτισμὸν τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ καὶ τὰς ἠθικὰς καὶ ἀνθρωπιστικὰς ἀρχάς, αἱ ὅποῖαι διεῖπον τὴν στρατιωτικὴν πολιτικὴν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκ τῶν διατάξεων τούτων σημειοῦμεν κατωτέρω : α/ τὰς ἀναφερομένας εἰς τὴν θεμελιώδη τοῦ διεθνoῦς δικαίου ἀρχὴν *pacta sunt servanda* καὶ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ σεβασμοῦ τῶν πρέσβεων· β/ τὰς ἀφορώσας εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου πολέμου¹⁵ (*bellum justum*)· γ/ τὰς ἀφορώσας εἰς τὸν προσήκοντα τρόπον (*debitus modus*) διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, ἥτοι εἰς τοὺς κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων τηρητέους ἠθικοὺς καὶ ἀνθρωπιστικοὺς κανόνες.

Α'

§ 3. Ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τοῦ διεθνoῦς δικαίου *pacta sunt servanda* διατυποῦται κατὰ τρόπον ἀπόλυτον καὶ αὐστηρὸν εἰς πλείονα τοῦ ἐνὸς χωρία τῶν Τακτικῶν, ἅτινα ἐπιτάσσουν τὴν τήρησιν αὐτῆς τόσον κατὰ τὴν εἰρηνικὴν περίοδον ὅσον καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως —

13. Περὶ τῆς συμβολῆς τοῦ Βυζαντίου εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διεθνoῦς δικαίου βλ. τὰς δύο ἐνδιαφερούσας ἐργασίας τοῦ λευκορώσου διεθνολόγου M. d e T a u b e, *Étude sur le développement historique du droit international dans l'Europe orientale*, Recueil des cours de l'Académie de droit international (R.C.A.D.I.), τόμ. 11 (1925, I) σ. 345 ἐπ., καὶ *L'apport de Byzance au développement du droit international occidental*, ἐν τῷ αὐτῷ R.C.A.D.I. τόμ. 67 (1939) σ. 237 ἐπ. Αἱ ἐργασίαι αὗται δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένοι προκαταλήψεων καὶ ἀδίκων κρίσεων κατὰ τῶν Βυζαντινῶν (βλ. καὶ κατωτ. σημ. 32 καὶ 45). Ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τοῦ διεθνoῦς δικαίου ἐν τῷ Βυζαντίῳ βλ. ἐν Γ. Τ e ν e κ ί δ o u, *Δημόσιον Διεθνὲς Δίκαιον*² (1959), § 4, σ. 58–64 καὶ G. S t a d t m ü l l e r, *Byzanz in der Völkerrechtsgeschichte*, Festschrift für R. Laun (1953), σ. 35 ἐπ. (ἐνθα περαιτέρω παραπομπαί).

14. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἱστορικὴ Σχολὴ καὶ ἐν γένει οἱ νεώτεροι ἱστορικοὶ τοῦ δικαίου ἀσχολοῦνται κυρίως μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν θεσμῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Τὴν ἀνάγκην τῆς πληρεστέρας ἐρεῦνης τῆς ἱστορίας τοῦ διεθνoῦς δικαίου τονίζει ἐσχάτως ὁ B i e r z a n e k, *Sur les origines du droit de la guerre et de la paix*, ἐν *Revue historique du droit français et étranger* (R.H.D.) 1960 σ. 191 ἐπ. Πάντως κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ περὶ τοὺς διεθνεῖς θεσμοὺς τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ ἐλληνιστικοῦ κόσμου βιβλιογραφία ἔχει πλουτισθῇ διὰ πολλῶν ἀξιολόγων μελετῶν· πρβλ. τὴν συνθετικὴν ἐργασίαν τοῦ G. T é n é k i d è s, *Droit international et communautés fédérales dans la Grèce des cités* ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 90 (1956, II), σ. 475–652 καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν.

15. Ἱστορικὴν ἐπισκόπησιν τῶν ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου πολέμου διχτυπωθεισῶν θεωριῶν βλ. παρ' ἡμῶν εἰς Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ὐ λ ο υ – Σ τ ρ α τ ῆ, *Jus ad bellum. Τὸ δικαίωμα προσφυγῆς εἰς τὸν πόλεμον*, Ἀθῆναι 1960, σ. 28 ἐπ. Βλ. ἐπίσης G. G o y a u *L'Église catholique et le droit des gens* ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 6 (1925, I) σ. 127 ἐπ. Η.

καὶ δὴ ἐν περιπτώσει ἀνακωχῆς — χαρακτηρίζοντα τὴν παράβασιν τῆς ἀρχῆς ταύτης ὡς μέγα ἔγκλημα ¹⁶.

Οὕτω εἰς τὰ Τακτικά XX, 39 (Migne P.G. 107 στ. 1024) ὀρίζεται : « Οὐδενὶ τρόπῳ, οὐδὲ οἰαδήποτε προφάσει τὸν πρὸς τοὺς πολεμίους ὅρκον παραβῆσθαι ποτέ· μέγα γὰρ κακὸν ἐπιουρκίας ἔγκλημα. Ἐν οἷς γὰρ Θεὸς μεσιτεύει, βέβαια χρὴ μένειν τὰ συντιθέμενα. Αἰσχύνῃ γὰρ Ῥωμαίοις καὶ μάλιστα Χριστιανοῖς, τῶν ἄλλων ἐθνῶν τὰς οἰκείας πίστεις τηρούντων, τούτους ἀπίστους περὶ τὰ συμφωνούμενα ὑπὸ Θεῷ μεσίτῃ ἐλέγχεσθαι ».

Ἡ αὕτη ἀρχὴ ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ Ἐπιλόγῳ § 25 τῶν Τακτικῶν ὡς ἐξῆς : « Εἰ δὲ πίστεις εἰσὶ καὶ ὁμολογίαι, ταύτας χρὴ σε φυλάττειν ἀπαράβατους » (Migne P.G. 107 στ. 1081).

Ἐπίσης τὴν πιστὴν ἐφαρμογὴν τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἐπιτάσσει ὁ Λέων καὶ ἐν περιπτώσει ἀνακωχῆς. Οὕτω εἰς τὸ κεφ. XVI τῶν Τακτικῶν, ὅπερ πραγματεύεται « περὶ τῶν μετὰ τὸν πόλεμον », ἐν §§ 16 καὶ 17, ὁ Λέων παραγγέλλει εἰς τοὺς στρατηγοὺς τοῦ νὰ φυλάττουν πιστῶς τὰς μετὰ τῶν πολεμίων συναφθείσας συνθήκας ἀνακωχῆς, χαρακτηρίζων τὴν παράβασιν αὐτῶν ὡς ἀσέβειαν, ἀπρέπειαν καὶ ἀδικίαν. Ταυτοχρόνως ὁμῶς συνιστᾷ εἰς τοὺς στρατηγοὺς τοῦ νὰ λαμβάνωσι πάντα τὰ ἐκ τῶν περιστάσεων ἐνδεικνυόμενα μέτρα προνοίας καὶ ασφαλείας πρὸς ἀντιμετώπισιν πιθανῆς ἀθετήσεως τῶν περὶ ἀνακωχῆς συμφωνιῶν ἐκ μέρους δολίων καὶ ὑπόουλων ἐχθρῶν. Τὸ κείμενον τῶν διατάξεων τούτων (Τακτ. XVI, 17 καὶ 18, Migne P.G. 107, στ. 912) ἔχει ὡς ἐξῆς :

17. « Ἐὰν δέ ποτε ἀνοχὴν τοῦ πολέμου ποιήσης διὰ τινος λόγου καὶ συνθηκῶν ὁμολογηθέντων, σὺ μὲν τὰς οἰκείας φυλάττων συνθήκας, μὴ ἐπιτεθῇς τοῖς ἐναντίοις· ἀφύλακτος δὲ μὴ διαμένης, ἀλλ' ἡσύχαζε μὲν πρὸς τοὺς πολεμίους διὰ τὰς σπονδὰς ὡς ἐν εἰρήνῃ· τὸ δὲ ἀσφαλές, εἰς τὸ μὴ πεσεῖν ἢ παθεῖν τι παρ' αὐτῶν, ὡς ἐπὶ πολέμου οὕτως ἔχε καὶ προνοοῦ ».

18. « Πρέπον γὰρ μῆτε ἀφύλακτον ἐν τοιούτῳ καιρῷ σε εἶναι, μῆτε πάλιν τι ποιεῖν ἀσεβὲς παρὰ τὰς ἐπὶ Θεῷ μάρτυρι τεθειμένας σπονδὰς, ἀλλ' εἶναι ὑποπτον, ὥστε φυλάττεσθαι τὸ τῶν πολεμίων δολερὸν καὶ ὑπουλον. Ἄδηλοι γὰρ αἱ τῶν σπείσασμένων ἡγουν τῶν εἰρηνευσάντων ἐναντίων γνῶμαι. Καὶ σὺ μὲν ἔχε τὸ βέβαιον, ὥστε μὴ ἀδικῆσαι διὰ τὸ εὐσεβές, τῶν δὲ πολεμίων τὸ ἄπιστον ὑπονοοῦ, ὥστε μὴ ἀδικηθῆναι διὰ τὸ ἀσεβές » ¹⁷.

Wehberg, *Le problème de la mise de la guerre hors la loi* ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 24 (1928, IV) σ. 151 ἐπ. (καὶ τοὺς παρ' αὐτῶν παρατιθεμένους).

16. Περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἀρχὴ *pacta sunt servanda* ἡδραιώθη ἰσχυρότερον ἐν Βυζαντίῳ θεμελιωθεῖσα ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν Χριστιανικῶν ἰδεωδῶν πρβλ. de Taube ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 67 (1939) σ. 275 ἐπ. Γενικώτερον δὲ περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν διεθνῶν συνθηκῶν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν βλ. L. Bréhier, *Le monde byzantin II, Les institutions de l'empire byzantin* (1949) σ. 315 ἐπ.

17. Ἡ αὕτη σκέψις ἀναπτύσσεται εἰς τὰς ἐπομένας δύο παραγράφους (XVI, 19 καὶ 20), ἐνθα τονίζεται περαιτέρω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀναμένῃ τις τὰ πάντα — καὶ δὴ τὴν τιμωρίαν τοῦ παραβάτου τῶν συνθηκῶν καὶ ἀσεβοῦς ἐχθροῦ — μόνον ἀπὸ τὸν Θεόν, διότι

§ 4. **Σεβασμός τῶν πρέσβεων.** Ὁ κανὼν καθ' ὃν τὰ πρόσωπα τῶν ἀποστελλομένων παρὰ τῶν ξένων κρατῶν πρέσβεων εἶναι σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα εἶχεν ἤδη ἀναγνωρισθῆ παρὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων¹⁸ καὶ τῶν Ρωμαίων καὶ ἀναγράφεται εἰς τοὺς Πανδέκτας¹⁹ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὡς εἰς ἐκ τῶν θεμελιωδῶν κανόνων τοῦ διεθνoῦς δικαίου (*jus gentium*). Ὁ κανὼν οὗτος παραληφθεὶς ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν μετεδόθη παρ' αὐτῶν εἰς τοὺς νεωτέρους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς καὶ ἐπεκράτησε διεθνῶς χάρις εἰς τὴν γενικωτέραν ἐπίδρασιν²⁰, ἣν ἔσκησεν ὁ βυζαντινὸς πολιτισμὸς ἐπὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος ἀναγράφουσι τὸν ὡς ἄνω κανόνα μὲ σαφήνειαν καὶ κατηγορηματικότητα καὶ ἐξηγοῦν τοὺς ἠθικοὺς καὶ πρακτικοὺς λόγους, οἵτινες ἐπιβάλλουν τὴν τήρησιν αὐτοῦ. Ἦτοι ὅτι : α/ πρόκειται περὶ ἱεροῦ κανόνος στηριζομένου εἰς τὴν εὐθύτητα καὶ τὴν ἀμοιβαίαν ἐμπιστοσύνην καὶ τοῦ ὁποίου ἡ παράβασις ἀντίκειται εἰς τὴν Ἠθικὴν καὶ τὸ Δίκαιον. β/ Ἀπὸ πρακτικῆς ἢ ὠφελιμιστικῆς ἀπόψεως εἶναι φανερόν ὅτι τὰ ἔθνη δύνανται νὰ ἀπολαύσουν τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα προσδοκοῦν ἐκ τῆς ἀποστολῆς τῶν πρέσβεων, μόνον ἐφ' ὅσον τηρῶσι καὶ σέβωνται ἀπολύτως τὸν περὶ οὗ πρόκειται κανόνα.

ἡ θεία ἐκδίκησις ἐπέρχεται ὅχι ἀμέσως ἀλλ' ὅταν τὸ θελήσῃ ὁ Ὑψιστος : « Οὐ γὰρ εὐθὺς ἡ θεία δίκη ἐπάγεται· ἀλλ' ὅτε βούλεται ὁ πάντων προνοητής ». (XVI, 19). Migne, αὐτ. στ. 912.

Διατάξεις συναφεῖς πρὸς τὴν παροῦσαν ἐν γένει ἐργασίαν εὑρηνται καὶ ἐν τῇ « *Συλλογῇ Τακτικῶν* » (τοῦ 10ου αἰ.)· βλ. τὴν ἐκδοσιν τοῦ A. D a i n, *Sylloge Tacticorum, quae olim « inedita Tactica Leonis » dicebatur*, Paris, 1938 (Coll. Budé) ἐν 1, 27-28· 12, 1-5· 16, 1-3· 26, 1· 50, 7-8, 54, 6 (σ. 24, 33, 36, 49, 99, 104· βλ. καὶ κατωτ. σημ. 33).

18. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα εἶχεν ἐπικρατήσῃ διάκρισις μεταξὺ τῶν κηρύκων καὶ τῶν λοιπῶν πρέσβεων (ἀπεσταλμένων). Καὶ οἱ μὲν κήρυκες ἐθεωροῦντο ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων πρόσωπα ἱερὰ καὶ ἀπαραβίαστα, τυγχάνοντα πλήρους προστασίας καὶ σεβασμοῦ. Ἀντιθέτως οἱ λοιποὶ ἀπεστάλμενοι (πρέσβεις) δὲν ἐτύγχανον τῆς αὐτῆς προστασίας, ὁ δὲ κανὼν τοῦ ἀπαραβιάστου τοῦ προσώπου αὐτῶν ἀνεγνωρίσθη βραδύτατα ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι· πρβλ. ἐπὶ τοῦ θέματος ἐσχάτως τὸν P. B i e r z a n e k ἐν R.H.D. 1960 σ. 111 ἐπ. (καὶ τὰς αὐτόθι παραπομπάς)· βλ. ἐπίσης Σ π. Σ α κ ε λ λ α ρ ι ᾶ δ η ν, ἐν Θέμιδι ΝΖ' (1946), σ. 57 καὶ σημ. 29-34.

19. Dig. 50. 7. 18 (Pomponius), Βασ. 54, 9. 16 : « Ὁ πρεσβευτὴν ἔθνους ὠθήσας ἐκδίδοται τῷ ἔθνει, καὶ κἂν αὐτὸν μὴ δέξηται παύεται εἶναι Ρωμαῖος, ὡς ὑποστὰς περιορισμόν. ἱεροὶ γὰρ εἰσιν οἱ πρεσβευταί, καὶ τὴν ἐλευθερίαν παρ' ἡμῖν ἔχουσι, κἂν πόλεμὸς ἐστὶν ἡμῖν καὶ τῷ ἔθνει αὐτῶν ». Ἐκ τῆς διατάξεως ταύτης συνάγεται ὅτι ὁ προσβαλὼν τὸ πρόσωπον πρέσβεως παραδίδεται πρὸς τιμωρίαν εἰς τὸ ἔθνος, εἰς ὃ ἀνήκει ὁ προσβληθεὶς πρέσβυς. Ἐὰν δὲ δὲν γίνῃ παρ' αὐτοῦ δεκτὸς ἀπόλλυσι τὴν ρωμαϊκὴν ἰθαγένειαν, ἥτοι ὑφίσταται *capitis deminutio media*. Περὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν πρέσβεων ἐν Βυζαντίῳ βλ. B r é h i e r, *op. cit.* II σ. 314 ἐπ.

20. Πρβλ. d e T a u b e ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 67 (1939) σ. 254 ὅστις ἐκθέτει λεπτομερῶς, τὰ ἐπιτεύγματα τῶν Βυζαντινῶν ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ « διπλωματικοῦ δικαίου » (*droit d'ambassade*) καὶ τονίζει ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀπαραβιάστου τῶν πρέσβεων ἐπεβλήθη ὀριστικῶς εἰς τὴν διεθνή ζωὴν χάρις εἰς τὴν διπλωματικὴν ὑπηρεσίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν γενικωτέραν ἀκτινοβολίαν τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Περὶ τῆς διπλωματικῆς ὑπηρεσίας τῶν Βυζαντινῶν βλ. L. B r é h i e r, *op. cit.* II σ. 281 ἐπ.

Τὸ σχετικὸν χωρίον τῶν Τακτικῶν (XX, 3) ἔχει ὡς ἀκολουθῶς (Migne P.G. 107 στ. 1021 ἐπ.) :

« Τῶν ἐναντίων τοὺς πρεσβευτὰς ὑβρίζειν οὐ δίκαιον, οὐδ' ἂν πολὺ προ-
έχωμεν τῇ δυνάμει. Φιλίας γὰρ τρόπῳ παραγίνονται, καὶ λόγῳ ἀτρέπτῳ ὑπὸ
τὰς χεῖρας ἐαυτοὺς τὰς σὰς καταπιστεύουσιν, εἰ καὶ παρὰ πολεμίων ἀποστέλ-
λονται. Τὰ οὖν ὅσα ἐπὶ ἐκάστῳ καὶ πρέποντα παραφυλακτέον. Εἰ μὴ γὰρ
τοῦτο φυλάττεται, ἀπιστοῦντες οἱ πρέσβεις ἐκάστον ἔθνος τὴν ἐαυτῶν σω-
τηρίαν οὐδέποτε πρεσβεύσουσιν, καὶ πολλῶν τῶν ἐκ τῆς πρεσβείας ἀγαθῶν
τοῖς ἔθνεσι γινομένων ἐκάστοις ἀποστέρησις ἔσεται ».

Β'

§ 5. Ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ πόλεμος πρέπει νὰ εἶναι δίκαιος (*bellum justum*),
καὶ ὅτι οἱ ἡγεμόνες καὶ οἱ στρατηγοὶ δὲν πρέπει νὰ ἄρχωνται χειρῶν ἀδίκων
κατὰ τῶν ἐχθρῶν εἶχεν ἐπικρατήσῃ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα καὶ εἰς τὴν Ρώ-
μην ὡς ἀγραφὸς κανὼν, τοῦ ὁποίου ἡ παράβασις ἐτιμωρεῖτο ὑπὸ τῶν θεῶν
καὶ ἀπεδοκιμάζετο ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης. Ἡ ὑπαρξὶς καὶ γενικωτέρα ἀνα-
γνώρισις τοῦ κανόνος τούτου ἀποδεικνύεται ἐκ πλείστων χωρίων τῶν ἀρχαίων
Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων συγγραφέων τὰ ὅποια εἶναι εὐρύτερον γνωστά²¹. Ἐπί-
σης εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὴν Ρώμην εἶχε κατασταθῇ ἡ ἀρχὴ τῶν « εἰρηνο-
δικῶν » ἢ « φετιαλίων » (*fetiales*), οἵτινες εἶχον ὡς καθῆκον νὰ προλαμβάνουν
τὴν ὑπὸ τῆς Ρώμης κήρυξιν ἀδίκου πολέμου (φυλάττειν ἵνα μηδένα Ρωμαῖο
πόλεμον ἐξενέγκωσι κατὰ μηδεμιᾶς ἐνσπόνδου πόλεως ἀδικον)²², νὰ δια-
πιστώνουν τὴν ὑπαρξὶν δικαίας αἰτίας πολέμου, νὰ καταδιώκουν τοὺς παρα-
βάτας τῶν διεθνῶν συνθηκῶν καὶ νὰ μεριμνοῦν γενικώτερον περὶ τῆς τηρήσεως
αὐτῶν, περὶ τοῦ σεβασμοῦ τοῦ προσώπου τῶν πρέσβεων (τά τε περὶ τοὺς

21. Ἡδη εἰς τὴν Ἰλιάδα Γ 354 ἐπ., ὁ Μενέλαος ἐπικαλεῖται τὴν θεῖαν βοήθειαν πρὸς
ἐκδίκησιν τοῦ Πάριδος, ὅστις πρῶτος ἡδίκησεν (πρότερος κάκ' ἔοργεν). Βλ. ἐπίσης Θου-
κυδίδου, Ἱστορία II, 74, Ξενοφῶντος, Κύρου Παιδεία I, V, 13, Cicero, *De
re publica*, III, 35. Γενικώτερον περὶ τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι, βλ.
Σπ. Σακελλάριαδου, *Τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου καὶ τῶν ἀντιποίνων παρὰ τοῖς
ἀρχαίοις Ἕλλησιν*, ἐν Θέμειδι ΝΖ' (1946), σ. 54-57, 86-89, 133 ἐπ., Φ. Ἀγγελη,
Τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου καὶ τῶν αἰχμαλώτων κατὰ Θουκυδίδην, Ἀθῆναι 1946, G. Té-
n é k i d è s, ἐν R.C.A.D.I. 90 (1956, II), σ. 551 ἐπ.

22. Βλ. Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύς, *Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία* Β', 72 καὶ Titus-
Livius, *Ab Urbe Condita* I, 32. Πρβλ. καὶ Cicero, *De officiis* I, XI, 36. Ἡ
διαδικασία τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ὑπὸ τῶν *fetiales* ἦτο πολὺ μακρά, περιλαμβάνου-
σα πλείονα στάδια : ἀποστολὴ τῶν *fetiales* εἰς τὸ ἐχθρικὸν κράτος καὶ γνωστοποίησις
τῶν κατ' αὐτοῦ ἀξιώσεων· ἀναμονὴ ἐπὶ διάστημα 33 ἡμερῶν πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν
ἀξιώσεων· δευτέρᾳ ἀποστολὴ τῶν *fetiales* παρὰ τῷ ἐχθρῷ ἐν συνεχείᾳ μετ' ἀπρακτον
ἐπιστροφὴν αὐτῶν σύγκλησις τῆς συγκλήτου καὶ τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ πρὸς λήψιν
ἀποφάσεως περὶ κηρύξεως πολέμου. Τρίτῃ ἀποστολὴ τῶν *fetiales* μέχρι τῶν συνόρων τοῦ
ἐχθροῦ. Συμβολικὴ ρίψις δόρατος ἐπὶ παρουσίᾳ μαρτύρων κατὰ τοῦ ἐχθρικοῦ ἐδάφους·
πρβλ. ἐπὶ τοῦ θέματος Bierzane k, R.H.D. 1960 σ. 83-84 (καὶ τοὺς αὐτόθι).

πρεσβευτὰς ἀδικήματα δικάζειν καὶ τὰ περὶ τὰς συνθήκας ὅσια φυλάττειν) κτλ.

Εἰς τὴν πραγματικότητα οἱ *fetiales* οὐδέποτε ἠρνήθησαν νὰ συμπράξουν εἰς τὰς θρησκευτικὰς τελετὰς τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ὑπὸ τῆς Ρώμης, λόγῳ δὲ τῆς τοιαύτης συμπράξεως πάντες οἱ ὑπὸ τῆς Ρώμης διεξαχθέντες ἐπιθετικοὶ ἢ κατακτητικοὶ πόλεμοι ἐθεωροῦντο κατὰ νομικὸν πλάσμα ὡς δίκαιοι ²³. Οὕτω, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ πολέμου ὡς δικαίου οἱ Ρωμαῖοι ἐστηρίζοντο πρὸ παντὸς εἰς τυπικὰ ἢ ἐξωτερικὰ κριτήρια, καὶ δὴ εἰς τὸ ἂν πρὸ τῆς ἐνάρξεως αὐτοῦ εἶχε τηρηθῇ ἡ κατὰ τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα διαδικασία τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου.

Βραδύτερον, ὅτε ὁ θεσμὸς τῶν *fetiales* ἠτόνησε καὶ αἱ θρησκευτικαὶ τελεταὶ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου περιέπεσαν εἰς ἀχρησίαν, πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ πολέμου ὡς δικαίου δὲν ἤρκει ἀπλῶς τὸ τυπικὸν κριτήριον τῆς κηρύξεως αὐτοῦ κατὰ τοὺς εἰθισμένους τύπους, ἀλλ' ἀπητεῖτο πρὸς τοῦτο ἡ ὑπαρξὶς δικαίας αἰτίας (*justa causa*). Ἡ ἐξέλιξις αὕτη εἶχε συντελεσθῇ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τῆς Δημοκρατίας καὶ τὰς ἀπαρχὰς τῆς Ἡγεμονίας. Ἐνεκα τούτου ὁ Ὀνάσανδρος, συγγραφεὺς τοῦ Α' μ.Χ. αἰῶνος, εἰς τὸ IV κεφ. τοῦ Στρατηγικοῦ του (ὅπερ φέρει τὸν τίτλον « περὶ τοῦ ὅτι δεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου ἐξ εὐλόγου αἰτίας ἐπάγειν »), ὡς δίκαιον πόλεμον θεωρεῖ τὸν ἔχοντα δικαίαν αἰτίαν καὶ δὴ τὸν ἀμυντικόν, οὐδεμίαν μνείαν ποιούμενος περὶ τῶν θρησκευτικῶν τελετῶν τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου. Τὸ σχετικὸν χωρίον τοῦ Ὀνασάνδρου (κεφ. IV) ἔχει ὡς ἑξῆς :

« Τὰς δ' ἀρχὰς τοῦ πολέμου μάλιστ' αἶψα φημι χρῆναι φρονίμως συνίστασθαι καὶ μετὰ τοῦ δικαίου πᾶσι φανερόν γίγνεσθαι πολεμοῦντα· τότε γὰρ καὶ θεοὶ συναγωνιστὰι τοῖς στρατεύουσιν εὐμενεῖς καθίστανται, καὶ ἄνθρωποι προθυμότερον ἀντιτάττονται τοῖς δεινοῖς· εἰδότες γάρ, ὡς οὐκ ἄρχουσιν ἀλλ' ἀμύνονται, τὰς ψυχὰς ἀσυνειδήτους κακῶν ἔχοντες ἐντελῆ τὴν ἀνδρείαν εἰσφέρονται, ὡς, ὅσοι γε νομίζουσι νεμεσήσειν τὸ θεῖον ἐπὶ τῷ παρὰ τὸ δίκαιον ἐκφέρειν πόλεμον, αὐτῇ τῇ οἰήσει, κἂν μὴ τι δεινὸν ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀπαντήσιν μέλλη προκατορρωδοῦσιν ».

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου συνάγεται ὅτι ὁ Ὀνάσανδρος πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ πολέμου ὡς δικαίου στηρίζεται εἰς τὸ οὐσιαστικὸν κριτήριον τῆς

23. Πρβλ. Καλογερόπουλον - Στράτην, ἐνθ' ἀν. σελ. 25-26, H. W e h b e r g ἐν R.C.A.D.I. τόμ. 24 (1928) σ. 152 (ὅστις τονίζει ὅτι λόγῳ τῆς ὑπεροχῆς τοῦ Κράτους ἐναντι τῆς θρησκείας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ρώμῃ, οἱ *fetiales* δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ ὁσκήσουν πραγματικὸν ἔλεγχον περὶ τῆς ὑπάρξεως δικαίας αἰτίας πολέμου καὶ οὕτω αἱ τελεταὶ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου κατέστησαν ἀπλοῦς τύπος). Κατὰ τὸν B i e r z a n e k, R.H.D. 1960 σ. 88 ἐπ. 93-94 καὶ σημ. 28, κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους, καθ' οὓς ἡ ἀπόφασις πρὸς κήρυξιν πολέμου ἐλαμβάνετο μετὰ σύμφωνον γνώμην τῆς συγκλήτου καὶ τῶν συνελεύσεων τοῦ λαοῦ, ἡ ὅλη διαδικασία τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου εἶχεν ὡς σκοπὸν νὰ πείσῃ τὴν σύγκλητον καὶ τὸν λαὸν περὶ τοῦ ὅτι ὁ πόλεμος ἦτο δίκαιος καὶ ἀναγκαῖος οἱ δὲ *fetiales*, ὡς σύμβουλοι τοῦ βασιλέως, ἦσαν εἰς θέσιν, μὲ τὴν βοήθειαν καὶ τῆς οἰωνοσκοπίας, νὰ ἀναχαιτίσουν τὰς πολεμικὰς παρορμήσεις αὐτοῦ.

υπάρξεως «δικαίας αἰτίας» καὶ ὄχι εἰς τὸ τυπικὸν κριτήριον τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου ὑπὸ τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν. Ἡ ὑπαρξὶς δικαίας αἰτίας τοῦ πολέμου ἔχει κατὰ τὸν Ὀνάσανδρον μεγάλην σημασίαν διὰ τὸ ἠθικὸν τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες δέχονται νὰ ὑποστῶσι μὲ μεγαλυτέραν προθυμίαν τὰ δεινὰ τοῦ πολέμου καὶ προσφέρουν ὅλην των τὴν ἀνδρείαν (ἐντελῇ τὴν ἀνδρείαν) ἐφ' ὅσον γνωρίζουν ὅτι διεξάγουν ἀμυντικὸν καὶ ὑπὲρ δικαίας αἰτίας πόλεμον. Ἀντιθέτως, ἐὰν οἱ μαχηταὶ ἔχουν τὴν ιδέαν ὅτι διεξάγουν ἀδικὸν πόλεμον, ἀπαρέσκοντα εἰς τὸν Θεόν, καταλαμβάνονται ὑπὸ φόβου ἐκ μόνης τῆς ιδέας ταύτης (αὐτῇ τῇ οἰήσῃ... προκατορρωδοῦσιν), καὶ ἂν ἔτι δὲν μέλ- λουν νὰ πάθουν κακὸν τι παρὰ τῶν ἐχθρῶν. Περαιτέρω εἰς τὴν συνέχειαν τοῦ χωρίου ὁ Ὀνάσανδρος τονίζει ὅτι πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐχθροπραξιῶν ὁ στρα- τηγὸς πρέπει νὰ ἀναγγέλλῃ δημοσίᾳ διὰ λόγων καὶ διὰ πρεσβειῶν πρὸς τὸν ἐχθρὸν τὰς ἀξιώσεις ἃς ἔχει κατ' αὐτοῦ καὶ πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι διατεθειμένος νὰ τοῦ παραχωρήσῃ (ὣν τε βοῦλεται τυχεῖν καὶ ὣν μὴ παραχωρῆσαι), ἵνα καταστήσῃ εἰς ὅλους φανερόν ὅτι ἀρχίζει τὰς ἐχθροπραξίας οὐχὶ ἐξ ἰδίας προαιρέσεως ἀλλ' ἐξ ἀνάγκης, λόγῳ τοῦ ὅτι οἱ ἐχθροὶ δὲν ἀπεδέχθησαν τὰς δικαίας ἀπόψεις του (ἵνα μὴ συγκαταβαίνειν τοῖς ἀξιουμένοις τοὺς ἐναντίους ἀνάγκῃ δοκῇ). Μετὰ τοῦτο δὲ δέον νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Θεοῦ ὅτι εἰσέρχεται εἰς τὸν πόλεμον χωρὶς νὰ ὑποτιμᾷ τὰς ταλαιπωρίας ἃς θέλουν ὑποστῇ οἱ πολεμισταὶ (ὥς οὔτε καταφρονῶν ὣν συμβαίνει τοὺς πολεμοῦντας πᾶσχειν) καὶ χωρὶς νὰ ἐπιδιώκῃ νὰ προκαλέσῃ ὅπωςδὴποτε καὶ καθ' οἶον- δὴποτε τρόπον τὴν καταστροφὴν τοῦ ἀντιπάλου (οὔτε ἐκ παντὸς τρόπου τὰ δεινὰ δρᾶσαι προσηρημένος τοὺς πολεμίους).

§ 6. Αἱ αὐταὶ κατὰ βάσιν σκέψεις εὐρίσκονται εἰς τὰ Στρατηγικά-Τακτικά τοῦ Μαυρικίου (ἢ Οὐρβικίου) καὶ εἰς τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος. Καὶ ὁ μὲν Μαυρίκιος (ἢ Οὐρβίκιος) περιορίζεται ἀπλῶς νὰ περιλάβῃ μεταξὺ τῶν «γνωμικῶν» τοῦ ἄνευ ἄλλης ἀναπτύξεως, καὶ τὸν κανόνα «δικαίαν δεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου γίνεσθαι»²⁴. Εἰς δὲ τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος ὁ ρηθεὶς κανὼν τυγχάνει εὐρείας ἀναπτύξεως, ἥτις ὅμως, ὥς εἶναι φυσικόν, εἶναι ἐπη- ρεασμένη ἀπὸ τὴν γενικωτέραν διδασκαλίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν πίστιν εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς εἰρήνης καὶ τὴν φιλειρηνικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαν- τиноῦ κράτους.

Ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος κανὼν ἀναγράφεται εἰς πλεῖστα χωρία τῶν Τακτι- κῶν, ἐξ ὧν παραθέτομεν πρῶτον τὴν διάταξιν τῆς § 58 τοῦ 20οῦ κεφαλαίου (ἐπιγραφομένου «περὶ διαφόρων γνωμικῶν κεφαλαίων») ἔχουσαν ὡς ἑξῆς :

«Καλὸν μοι δοκεῖ δικαίαν εἶναι τὴν ἀρχὴν τοῦ πολέμου. Ὁ γὰρ τοῖς ἀδι- κήμασιν ἀνταμυνόμενος οὗτος δίκαιός ἐστι καὶ τὴν θείαν ἔχει δικαιοσύνην βοηθόν τε καὶ σύμμαχον κατὰ τῶν ἀδίκων ἐκστρατευόμενος. Ὁ δὲ πρῶτος

24. Βλ. Μαυρικίου, Τακτικά-στρατηγικά VIII, Β' ἐν J. Schefferus, *Arriani tactica et Mauricii artis militaris libri duodecim*, Upsalae MDCLXIV (1664) σ. 184.

κατάρξας ἀδικίας παρ' αὐτῆς τῆς θείας δίκης ἀφαιρεῖται τὴν νίκην ». (διατ. XX, 58, Migne P.G. 107, στ. 1028 ἐπ.).

Πληρεστέρα ἀνάπτυξις τοῦ αὐτοῦ κανόνος ἐπιχειρεῖται ἐν κεφ. II, § § 48–51. Εἰς τὰ χωρία ταῦτα ὁ Λέων παραγγέλλει ἐν ἀρχῇ (§ 48) εἰς τοὺς στρατηγούς του νὰ διεξάγουν μόνον δικαίους ἀμυντικούς πολέμους πρὸς ἀποκρουσιν προσβολῶν κατὰ τοῦ πατρίου ἐδάφους καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὴν ἔναρξιν ἀδίκων ἐπιθέσεων κατὰ τῶν ἐχθρῶν. Ἐν συνεχείᾳ (§ 49) ἐκθέτει καὶ ἐξαίρει τὴν φιλειρηνικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἐπιθυμεῖ νὰ διατηρήσῃ εἰρηνικὰς σχέσεις μετὰ τῶν λοιπῶν φιλειρηνικῶν ἐθνῶν, ἐφ' ὅσον ταῦτα παραμένουν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐπικρατείας των (τοῖς ἰδίους ἐγκλειόμενα ὅροις) καὶ δὲν προβάλλουν ἀδίκους ἀξιώσεις. Ὁ Λέων παραγγέλλει αὐστηρῶς νὰ ἀποφεύγηται πᾶσα ἄδικος ἐπίθεσις κατὰ τοιούτων ἐθνῶν, ἣν ἀποδοκιμάζει ἀπολύτως, χαρακτηρίζων ταύτην ὡς ἀνίερον πρᾶξιν δι' ἧς ἡ γῆ μιαίνεται μὲ χριστιανικὸν ἢ βαρβαρικὸν αἷμα (καὶ αὐτὸς σὺν κατ' αὐτῶν τὰς χεῖρας σύστειλον καὶ αἷμασι τὴν γῆν μήτε ἐμφυλίοις μήτε βαρβαρικοῖς καταχράνῃ). Πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ δικαιολόγησιν τῆς τοιαύτης προσταγῆς τοῦ ὁ Λέων ἐπικαλεῖται τὴν χριστιανικὴν ἀρχὴν τῆς ἀμοιβαιότητος, ὡς αὕτη ἐκφράζεται εἰς τὸ γνωστὸν ρητὸν « ὁ σὺ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιήσης » (πρβλ. κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον 7, 12 καὶ 18, 24 ἐπ.). Καθ' ὃν τρόπον, λέγει ὁ Λέων, σύ, ὡς βυζαντινὸς στρατηγός, θὰ κατηγορήσῃς δικαίως τοὺς ἐχθρούς, ἐὰν ἀρχίσουν ἄδικον καθ' ἡμῶν ἐπίθεσιν χωρὶς νὰ ἔχουν οὐδόλως ἀδικηθῇ παρ' ἡμῶν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ φιλειρηνικὰ ἔθνη θὰ μᾶς μεμφθῶσι δικαίως ἐὰν ἐπιτεθῶμεν κατ' αὐτῶν ἀδίκως, παρ' ὅλον ὅτι ταῦτα οὐδὲν ἔπραξαν καθ' ἡμῶν. Κατὰ συνέπειαν καὶ ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦμεν τὴν εἰρήνην, εἰ δυνατὸν μὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, καὶ προτιμῶμεν ταύτην ἀπὸ ὅλα τὰ λοιπὰ πράγματα, πρέπει καὶ ἡμεῖς νὰ ζῶμεν ἐν εἰρήνῃ μετὰ τῶν φιλειρηνικῶν ἐθνῶν καὶ νὰ ἀποφεύγωμεν τοὺς κατ' αὐτῶν πολέμους (τοῖς εἰρηνεύειν βουλομένοις ἔθνεσι. . . συνειρηνεύειν ἐκείνοις καὶ πολέμων ἀπέχεσθαι).

Μετὰ τὸ φιλειρηνικὸν τοῦτο κήρυγμα, τὸ ὁποῖον ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διότι περιέχεται ἐν ἐγχειριδίῳ περὶ τῆς πολεμικῆς τέχνης, ὁ Λέων ἐν § 50 τονίζει ὅτι ἐὰν ὁ ἐχθρὸς δὲν σωφρονῇ (ἥτοι δὲν συμμορφοῦται πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ἠθικῆς) καὶ ἀρχίσῃ ἄδικον ἐπίθεσιν, τότε ὑπάρχει δικαία αἰτία προσφυγῆς εἰς δίκαιον (ἀμυντικὸν) πόλεμον. Τὸν τοιοῦτον πόλεμον, λέγει ὁ Λέων, πρέπει νὰ ἀναδεχθῇς (σύ, ὦ στρατηγέ) θαρραλέως καὶ πανστρατιᾷ μὲ τὴν πεποίθησιν ὅτι θὰ ἔχῃς παρὰ τὸ πλευρόν σου ὡς βοηθὸν τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης, ὁ ὁποῖος θὰ σοῦ χαρίσῃ τὴν νίκην. Ἐν κατακλείδι ὁ Λέων προτρέπει καὶ πάλιν τοὺς στρατηγούς του νὰ ἐρευνῶσι πάντοτε ἐπιμελῶς τὴν ὑπαρξιν δικαίας αἰτίας πολέμου καὶ μόνον ἀφοῦ βεβαιωθῶσι περὶ τῆς ὑπάρξεως τοιαύτης αἰτίας νὰ λαμβάνουν τὰ ὅπλα κατὰ τῶν ἀδικούντων.

Τὸ κείμενον τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος χωρίων τῶν Τακτικῶν (διάτ. II, §§ 48–50) (Migne P.G. 107, στιχ. 692 ἐπ.) ἔχει οὕτω :

48. « Πρὸ πάντων δὲ ἐπὶ πολέμους ὀπλιζόμενος, ἀποσκόπου δικαίαν εἶναι τὴν ἀρχὴν τοῦ τοιούτου πολέμου, καὶ μὴ χειῖρας ἀδίκους ἐπίβαλλέ ποτε κατὰ πολεμίων, εἰ μὴ πρότερον ἐκεῖνοι διὰ τῆς συνήθους αὐτῶν ἀσεβείας ἐκστρατεύειν ἀπαρξάμενοι τὴν ἡμετέραν χώραν καταδράμωσιν.

49. « Ἡμῶν γὰρ αἰεὶ τὴν εἰρήνην καὶ πρὸς τοὺς ὑπηκόους καὶ πρὸς τοὺς βαρβάρους διὰ Χριστὸν τὸν καθ' ὅλου Βασιλέα καὶ Θεὸν ἀσπαζομένων, εἴαν καὶ τὰ ἔθνη τοῦτο φιλοῦσι τοῖς ἰδίοις ἐγκλειόμενα ὄροις, καὶ μηδὲν ἀδικεῖν ἐπαγγελλόμενα, καὶ αὐτὸς σὺ κατὰ αὐτῶν τὰς χειῖρας σύστειλον, καὶ αἵμασι τὴν γῆν μήτε ἐμφυλίοις μήτε βαρβαρικοῖς καταχραίνῃ. Ἄ γὰρ ἐγκαλέσεις τοῖς ἐχθροῖς ἡγουν ἀπάρχεσθαι χειρῶν ἀδίκων οὐδὲν ὑπὸ σοῦ ἀδικουμένους, ταῦτα ἄρα καὶ αὐτοὶ μηδὲν ἐναντίον δρῶντες κατὰ τῶν ὑπηκόων τῆς ἡμῶν βασιλείας εἰρηνεύοντες ἐγκαλέσουσι. Δεῖ γὰρ ἡμᾶς αἰεὶ τοὺς εἰ δυνατόν τὸ ἐξ ἡμῶν μετὰ πάντων ἀνθρώπων εἰρηνεύοντας, τοῖς εἰρηνεύειν βουλομένοις ἔθνεσι, καὶ μηδὲν ἀδικεῖν τοὺς ὑποχειρίους ἡμῶν, ὥς τὴν εἰρήνην τῶν ἄλλων προτιμῶντες ἀπάντων, συνειρηνεύειν ἐκείνοις, καὶ πολέμων ἀπέχεσθαι ».

50. « Εἰ δέ γε μὴ σωφρονεῖ τὸ ἀντίπαλον, ἀλλ' αὐτοὶ τῆς ἀδικίας ἀπάρχονται, τὴν ἡμετέραν κατατρέχοντες γῆν, τότε ἄρα δικαίως αἰτίας προκειμένης, ὥς καὶ ἀδίκου πολέμου παρὰ τῶν ἐναντίων ἀπαρχομένου, θαρσαλέως καὶ σὺν προθυμίᾳ τοῦ κατὰ αὐτῶν ἐγχείρει πολέμου, ὥς ἐκείνων τὰς αἰτίας παρασχομένων, καὶ ἀδίκους χειῖρας κατὰ τῶν ὑποχειρίων ἡμῶν ἀραμένων, καὶ θάρρει τότε ὥς καὶ τὸν τῆς δικαιοσύνης Θεὸν ἔξεις βοηθόν, καὶ τοὺς ὑπὲρ ἀδελφῶν ἀναδεχόμενος ἀγῶνας πανστρατιᾷ τὴν νίκην ἔξεις. Διὰ τοῦτο οὖν προτρεπόμεθα τὴν σὴν ἐνδοξότητα διὰ πάντων ἀποσκοπεῖν δικαίας ποιεῖσθαι τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου, καὶ τότε τὰς χειῖρας ὀπλίζειν κατὰ τῶν ἀδικούντων ». Βλ. ἐπίσης Τακτικά, διάταξιν XX, 169 : « Μάλιστα μὲν μετὰ δικαιοσύνης παντὸς ἔργου ἀπάρχεσθαι χρή. Πλέον δὲ τῶν ἄλλων τὰς ἀρχὰς χρὴ τοῦ πολέμου δικαίας εἶναι. . . » (Migne, P.G. 107, στ. 1057).

§ 7. Ἐκ τῶν παρατεθέντων ἀνωτέρω, καθὼς καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν συναφῶν χωρίων συνάγονται αἱ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τοῦ « δικαίου πολέμου » θέσεις τῶν Τακτικῶν, αἵτινες δύνανται νὰ συνοψισθοῦν ὡς ἑξῆς :

α / Ἡ ἀρχὴ ὅτι ὁ πόλεμος πρέπει νὰ ἔχῃ δικαίαν αἰτίαν, ὅτι πρέπει νὰ ἀποφεύγῃται ἢ ἐναρξῇς ἀδίκων ἐπιθέσεων καὶ πολέμων, ἀποτελεῖ κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Τακτικῶν θεμελιώδη ἀρχήν, τὴν ὁποῖαν διατάσσονται νὰ τηροῦν ἀπαρεγκλίτως πάντες οἱ στρατιωτικοὶ ἡγέται τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἀρχὴ αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς πεποιθήσεως ὅτι ὁ μαχόμενος ὑπὲρ δικαίας αἰτίας ἔχει παρὰ τὸ πλευρόν του βοηθὸν τὸν δίκαιον Θεόν, ὅστις θὰ ἐπιβραβεύσῃ τοὺς δικαίους ἀγῶνας του, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ πολεμῶν δι' ἄδικον αἰτίαν δὲν θὰ ἀργήσῃ νὰ ὑποστῇ τὴν θείαν τιμωρίαν ²⁵.

25. Πρβλ. Τακτικά, Ἐπίλογος 16 : Καὶ ἡ πίστις τοῦ μὴ ἀδικεῖν ἀλλ' ἀδικεῖσθαι στρατηγὸν καὶ ἡγεμόνα τὸ Θεῖον ἔξει, καὶ ἀνάγκη πιστεύειν, ὅτι δικαίῳ πολέμῳ ἀπὸ Θεοῦ ὀφείλεται τὸ τέλος ἀγαθόν, ὥσπερ τῷ ἀδίκῳ τὸ ἐναντίον. 17. Ὡσπερ γὰρ τὸν ἀδικούντα

β / "Όσον ἀφορᾷ τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου πολέμου, ὡς τοιοῦτος ὀρίζεται κατ' ἀρχὴν πᾶς πόλεμος ἐπιχειρούμενος διὰ δικαίαν αἰτίαν. 'Ὡς περιπτώσεις ὁμῶς «δικαίας αἰτίας» ἀναφέρονται μόνον αἱ περιπτώσεις ἀμύνης κατ' ἐπιδρομῶν κατὰ τοῦ πατρίου ἐδάφους, ἢ κατ' ἀδίκων ἐπιθέσεων τῶν ἐχθρῶν, ὅπερ σημαίνει ὅτι ὡς δίκαιος πόλεμος κατὰ τὰ Τακτικά θεωρεῖται κυρίως ὁ ἀμυντικός. Οὕτω ἐξηγεῖται διατί εἰς τὰ χωρία τῶν Τακτικῶν δίδεται ἰδιαιτέρα σημασία εἰς τὸ ποῖος τῶν ἐμπολέμων ἤρξατο πρῶτος τῆς ἀδίκου ἐπιθέσεως (βλ. π.χ. διάτ. II, § 48 : « εἰ μὴ πρότερον ἐκεῖνοι... ἐκστρατεύειν ἀπαρξάμενοι »· § 50 : « αὐτοὶ τῆς ἀδικίας ἀπάρχονται... ὡς καὶ ἀδίκου πολέμου παρὰ τῶν ἐναντίων ἀπαρχομένου ». Βλ. ἐπίσης διάτ. XX, 169 : « εἰδότες ὡς οὐκ ἄρχουσιν ἀδικίας, ἀλλ' ἀμύνονται κατὰ τῶν ἀδικούντων »).

γ / 'Ετέρα βασικὴ θέσις τῶν Τακτικῶν εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀπαγόρευσις καὶ ἡ ζωηρὰ ἀποδοκιμασία τοῦ ἀδίκου ἐπιθετικοῦ πολέμου. 'Ο τοιοῦτος πόλεμος, αἱ ἐπιδρομαὶ «κατὰ τῶν οὐδὲν ἡδίκηκότων» ('Επίλογος 14, βλ. σημ. 26), κατὰ τῶν ἐθνῶν ἅτινα οὐδὲν κακὸν ἔπραξαν, οὐδεμίαν ἀδικον ἀξίωσιν ἡγειρον (διάτ. II, § 49 : « μηδὲν ἀδικεῖν ἐπαγγελλόμενα... μηδὲν ἐναντίον δρῶντες), τίθεται εἰς ἴσην μοῖραν πρὸς τὰς ληστείας καὶ θεωρεῖται ὡς βαρεῖα παράβασις τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὀφειλομένης εὐσεβείας ²⁶. 'Εκ τούτου συνάγεται κατ' ἀντιδιαστολὴν ὅτι ὁ δίκαιος πόλεμος, κατὰ τῶν ἐθνῶν ἅτινα « ἡδίκησαν », ἅτινα παρέβησαν ²⁷ τὰς διεθνεῖς συνθήκας ἢ τοὺς κανόνας τοῦ Δικαίου καὶ τῆς 'Ηθικῆς ἀποτελεῖ ἐπιβεβλημένην καὶ δικαίαν τιμωρίαν αὐτῶν. Γενικῶς δέον νὰ παρατηρηθῇ ὅτι τὰ Τακτικά διέπονται ἀπὸ βαθύτατον θρησκευτικὸν συναίσθημα, παραγγέλλοντα εἰς τοὺς στρατηγοὺς νὰ συμπεριφέρωνται θεαρέστως καὶ εὐσεβῶς, συμμορφούμενοι πρὸς τὰς ἐντολὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἠθικῆς ²⁸. Τὸ γεγονός τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αἱ ἐπὶ τοῦ προβλήματος τοῦ δικαίου πολέμου θέσεις

ἀδύνατον μὴ παθεῖν ποτε τὴν τῆς ἀδικίας ποινὴν παρὰ γε Θεῷ κριτῇ, οὕτως ἀδύνατον καὶ τὸν τὴν ἀδικίαν ἀμυνόμενον, καὶ ἀντιπολεμοῦντα, μὴ τῆς παρὰ Θεοῦ νίκης ἐπιτυχεῖν· ὁ γὰρ Θεὸς κριτὴς δίκαιος, καὶ σὺν δίκῃ ἐξάγει τὰ σύμπαντα. (Migne P.G, 107 στ. 1080).

26. Τακτικά, 'Επίλογος, 14 : 'Επιμελοῦ δὲ καὶ τῶν στρατηγικῶν ἔργων, καὶ τῶν πολεμικῶν ὅπλων· οὐχ ἵνα ἀδικήσης ἢ ἀδίκου πολέμου κατάρξης, ἢ ληστείας τινὰς καὶ ἀδίκους κατὰ τῶν οὐδὲν ἡδίκηκότων ἐπιδρομὰς ποιήσης, ἀλλ' ἵνα σὺν εὐσεβείᾳ ζῶν, ἀλλὰ καὶ τοῖς πολεμίοις, ὅσον τὸ ἐπὶ σοί, εἰρηνεύων, καὶ οὕτως εὐσεβῶς καὶ θεαρέστως πολιτευόμενος, ἔχῃς τὰ ὅπλα πρὸς ἄμυναν τῶν ἀδικούντων πολεμίων. Migne P.G. 107 στ. 1080.

'Ὡς εἶναι γνωστὸν καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος εἰς τὸν ἔργον του De civitate Dei IV, 4, καὶ 6 (Migne, P. Lat. 41 στ. 115–117) ἐχαρακτήριζε τοὺς κατακτητικούς πολέμους ὡς μεγάλας ληστείας (grande patrociniū)· πρβλ. καὶ Goulay ἐν R.A.D.I. 6 (1925, I) σ. 135.

27. 'Ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, ἐν σελ. 415 ἐπ. ἡ ἀθέτησις διεθνοῦς συνθήκης θεωρεῖται ὡς ἀσέβεια πρὸς τὸν Θεόν, ἣν οὗτος θὰ τιμωρήσῃ θάττον ἢ βράδιον (διατ. XVI, 19, 20). βλ. ἀνωτ. σημ. 17).

28. Τακτικά XX, 221 (Migne 107 P.G. στιχ. 1076)... « Τούτους οὖν, ὧς στρατηγέ, καθάπερ σωτῆρας μετὰ Θεὸν καὶ εὐεργέτας τοὺς στρατηγικούς νόμους διὰ παντὸς περιφύλαττε. Καὶ πρὸ γε τούτων τοὺς θεῖους καὶ παναληθεῖς νόμους, δι' ὧν ἡ εὐσέβεια κρα-

τῶν Τακτικῶν τελοῦν ἐν πλήρει ἀρμονίᾳ πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος διδασκαλίαν τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, βασικὸς πυρὴν τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀποδοκιμασία τοῦ ἐπιθετικοῦ καὶ δι' ἄδικον αἰτίαν πολέμου καὶ ἡ ἀνοχή τοῦ ἀμυντικοῦ²⁹. Ἐξ ἑτέρου τὰ προαναφερθέντα χωρία τῶν Τακτικῶν εἶναι ἄξια πολλῆς προσοχῆς, διότι ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ πρόβλημα τοῦ δικαίου πολέμου εἶχεν ἀπασχολήσει τὴν σκέψιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγετῶν τοῦ Βυζαντίου, οἵτινες, ὡς ἦτο φυσικόν, προσεπάθησαν νὰ ἐπιλύσουν τοῦτο κατὰ τρόπον συνδυάζοντα τὰς ἀνάγκας τῆς ἐθνικῆς ἀμύνης πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς.

τύνεται περίθαλπε, καὶ ἀνενδοιάστως ὑπάκουε ». Βλ. ἐπίσης Τακτικά, II, 41 ἐν τέλει (Migne, αὐτ. στ. 692). « Τοιοῦτος τοίνυν, εὐσεβὴς μὲν περὶ τὴν πίστιν, δίκαιος δὲ περὶ τὰς πράξεις ὑπάρχων... », ἐτι δὲ II, 51, Ἐπίλογον 2-13, 62, 73 (Migne αὐτόθι στ. 693, 1076 ἐπ. 1093) κτλ. Πρβλ. καὶ Ἐκλογὴν (τῶν Ἰσαύρων) 18, 1: Τοὺς ἐξερχομένους εἰς ἐχθροὺς ἐπὶ πολέμῳ φυλάξαι δεῖ ἑαυτοὺς ἀπὸ παντὸς πονηροῦ ρήματος καὶ πράγματος καὶ πρὸς μόνον τὸν Θεὸν τὸν νοῦν ἔχειν καὶ τὴν δέησιν καὶ μετὰ συμβουλίας ποιεῖσθαι τὸν πόλεμον. βοήθεια γὰρ ἐκ Θεοῦ δίδεται μετὰ καρδίας ἐπιδεομένοις. οὐκ ἐν πλήθει γὰρ δυνάμεως νίκη πολέμου, ἀλλ' ἐκ Θεοῦ ἡ ἰσχὺς.

29. Ἡ τοιαύτη βασικὴ θέσις τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας συνάγεται ἐκ τοῦ ιγ' κανόνος τοῦ Μεγ. Βασιλείου ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῶν ἐν πολέμῳ φόνων. Ἦδη πρὸ τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ Ὁριγένης (187-254) γνωρίζει τὴν διάκρισιν μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου πολέμου διδάσκων ὅτι οἱ Χριστιανοὶ προσεύχονται ὑπὲρ τῶν δικαίως στρατευομένων (Ὁριγένης κατὰ Κέλσου, VIII, 73, Migne P. G. 11 στ. 1628: « ἀγωνιζόμενοι δὲ διὰ τῶν πρὸς τὸν Θεὸν εὐχῶν, ὑπὲρ τῶν δικαίως στρατευομένων, καὶ ὑπὲρ τοῦ δικαίως βασιλεύοντος, ἵνα τὰ ἐναντία πάντα, καὶ ἐχθρὰ τοῖς δικαίως πράττονσι καθαιρεθῇ » πρβλ. καὶ βιβλ. IV, 82, Migne αὐτόθι στ. 1156). Ὁ Μ. Βασίλειος (329-379) ἐν τῷ ιγ' κανόνι αὐτοῦ (ἐπιστολὴ πρὸς Ἀμφιλόχιον ἐν Migne P. G. 32 στ. 681 καὶ ἐν Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων, Δ' σ. 131 ἐπ.) δὲν μνημονεύει μὲν τὴν διάκρισιν μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου πολέμου, ἀποφαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἐν πολέμῳ φονεύοντες εἶναι συγχωρητέοι, ὡς « ἀμυνόμενοι ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας »: « Τοὺς ἐν πολέμοις φόνους οἱ πατέρες ἡμῶν, ἐν τοῖς φόνοις οὐκ ἐλογίσαντο· ἐμοὶ δοκεῖν, συγγνώμην δόντες τοῖς ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας ἀμυνομένοις ». Εἰς τὰς λέξεις ταύτας « τοῖς ὑπὲρ σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας ἀμυνομένοις » περιέχεται ἐν σπέρματι ἡ ἔννοια τῆς « δικαίας αἰτίας » τοῦ πολέμου, καὶ συνεπῶς καὶ ἡ τοῦ δικαίου πολέμου. Οὕτω, κατὰ τὸν Μ. Βασίλειον, ὡς δικαία αἰτία πολέμου νοεῖται ἡ ἀμυνα, ἥτοι ἡ ὑπεράσπισις τῶν ἰδεωδῶν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς (σωφροσύνης) καὶ πίστεως (εὐσεβείας) καὶ συνεπῶς πᾶς πόλεμος γενόμενος πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἰδεωδῶν τούτων (ὡς π.χ. ὁ ἀπελευθερωτικὸς πόλεμος πρὸς ἀνάκτησιν τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας, ὁ ἀμυντικὸς πόλεμος ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν κ.τ.τ.) εἶναι δίκαιος καὶ συγχωρητέος, ἐνῶ ἀντιθέτως πᾶς πόλεμος ἀντιβαίνων εἰς τὴν χριστιανικὴν σωφροσύνην (ἠθικὴν) καὶ εὐσεβείαν, ὡς π.χ. ὁ κατακτητικὸς, εἶναι καταδικαστέος. (Πρβλ. καὶ Σ. Γουλιέλμον, περιοδ. Ἀκτῖνες, 1955, σ. 365). Μάλιστα ὁ Μ. Βασίλειος συμβουλεύει ἐν συνεχείᾳ ἐν τῷ αὐτῷ κανόνι τοὺς διαπράξαντας φόνον, ἔστω καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν δικαίαν ἀμυντικὸν πολέμου, νὰ ἀπέχουν ἐπὶ τρία ἔτη τῆς θείας κοινωνίας, ὡς μὴ ἔχοντας τὰς χεῖρας καθαρὰς. (Τάχα δὲ καλῶς ἔχειν συμβουλεύειν, ὡς καὶ τὰς χεῖρας μὴ καθαρὰς, τριῶν ἐτῶν τῆς κοινωνίας μόνης ἀπέχεσθαι). Ἡ συμβουλὴ αὕτη τοῦ Μ. Βασιλείου, ἣν οὗτος διατυποῖ μετὰ τινος δισταγμοῦ (τάχα δὲ=ἰσως δέ), δὲν ἐτηρήθη ἐν τῇ πράξει, ὡς βεβαιοῦν καὶ οἱ σχολιασταὶ τοῦ κανόνος Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμῶν (βλ. Ράλλη-Ποτλῆ, ἐνθ' ἀν. Δ' σ. 132, 133, πρβλ. καὶ Χ. Ἀνδρότσου, Σύστημα Ἠθικῆς (1925)

Γ'

§ 8. Κατά την θεωρίαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ὡς αὕτη ἀνεπτύχθη ὑπὸ τῶν σχολαστικῶν συγγραφέων τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ δὴ ὑπὸ τοῦ Vittoria καὶ τοῦ Suarez, ὡς στοιχεῖον τῆς ἐννοίας τοῦ δικαίου πολέμου (bellum justum) λογίζεται καὶ ἡ διεξαγωγή αὐτοῦ κατὰ τὸν προσήκοντα τρόπον³⁰ (debitus modus). Οἱ συντάκται τῶν Τακτικῶν δὲν ἡσπάσθησαν παρομοίαν ἄποψιν, περιέλαβον ὅμως πλείστας διατάξεις περὶ τοῦ προσήκοντος τρόπου διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, δι' ὧν πραγματοποιεῖται σημαντικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος πρόοδος. Ὡς εἶναι δὲ γνωστὸν ὁμοίως φύσεως διατάξεις περιέλαβον πολλοὺς αἰῶνας βραδύτερον, καὶ δὴ κατὰ τὸν 14ον καὶ 15ον αἰῶνα, καὶ οἱ στρατιωτικοὶ κανονισμοὶ τῆς Ἀγγλίας, τῆς Γαλλίας καὶ ἄλλων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν³¹. Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος διατάξεις τῶν Τακτικῶν ἀφορῶσιν εἰς τὰ ἐξῆς θέματα: α / σεβασμὸς τῶν ἀμάχων· β / προστασία τῶν αἰχμαλώτων· γ / ταφὴ τῶν ἐν τῇ μάχῃ πεσόντων πολεμιστῶν· δ / συμπεριφορὰ ἐναντι τοῦ ἡττηθέντος ἐχθρικοῦ πληθυσμοῦ· ε / ὑπογραφή ἐπικεικῆς συνθήκης εἰρήνης μετὰ τοῦ ἡττηθέντος ἐχθροῦ· ς / ἄσυλον τῶν ναῶν· ζ / προστασία τῆς γεωργίας. Κατωτέρω παραθέτομεν τὰ σχετικὰ χωρία τῶν Τακτικῶν μετὰ συντόμων ἐπ' αὐτῶν παρατηρήσεων.

α / **Σεβασμὸς τῶν ἀμάχων.** Ὁ κανὼν καθ' ὃν τὰ πρόσωπα τῶν ἀμάχων εἶναι σεβαστὰ καὶ ἀπαραβίαστα ἐθεωρεῖτο ἐν Βυζαντίῳ ὡς θεμελιώδης ἀγραφὸς κανὼν τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἰσχύων μεταξὺ ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν, δυνάμει μακραίωνος παραδόσεως, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ κατωτέρω χωρίου τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῤ (ἱστορικοῦ συγγραφέως τοῦ 14ου αἰῶνος) :

« Νόμος γάρ ἐστίν οὗτος ἄνωθεν ἐκ διαδοχῆς αἰεὶ κατιῶν εἰς τοὺς ἀπο-

σ. 333). Εἰς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἡ ἀπόφασις τοῦ Μ. Ἀθανασίου (295-373) (ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Ἀμόυν, μονάζοντα, P. G. 26, στ. 1173) ὅστις ἀποφαίνεται ἀνεπιφυλάκτως ὅτι : « ...οἷον φονεύειν οὐκ ἔξεστιν, ἀλλ' ἐν πολέμοις ἀναιρεῖν τοὺς ἀντιπάλους καὶ ἐννομον καὶ ἐπαίνου ἄξιον. Οὕτω γοῦν καὶ τιμῶν μεγάλων οἱ κατὰ πόλεμον ἀριστεύσαντες ἀξιοῦνται, καὶ στήλαι τοιούτων ἐγείρονται κηρύττουσαι τὰ κατορθώματα. Ὡστε τὸ αὐτὸ κατὰ τι μὲν καὶ κατὰ καιρὸν οὐκ ἔξεστι, κατὰ τι δὲ καὶ εὐκαιρῶς ἀφίεται καὶ συγκεχώρηται ». Ἡ ἀπόφασις αὕτη τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀπαλλάσσει παντὸς ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου τοὺς ἐν πολέμῳ πολεμοῦντας, οὐδόλως ὅμως κλονίζει τὴν βασικὴν διάκρισιν μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου πολέμου, ὡς αὕτη συνάγεται ἐκ τῶν παρατεθεισῶν ἀνωτέρω ρήσεων τοῦ Ὀριγένους καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου, ἃς ἐν συνεχείᾳ ἀνέπτυξαν εὐρύτερον οἱ λατῖνοι πατέρες (καὶ δὴ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος κ.ἄ., περὶ ὧν βλ. G. G o y a u ἐν R.C.A.D.I. 6 (1925, I, σ. 133 ἐπ.)

30. Πρβλ. H. W e h b e r g, ἐν R.C.A.D.I. 24 (1928, IV) σ. 154 καὶ G. G o y a u ἐν R.C.A.D.I. 6 (1925, I) σ. 187 ἐπ., Κ α λ ο γ ε ρ ὀ π ο υ λ ο ν - Σ τ ρ ά τ η ν, ἐνθ' ἀν. σ. 31 ἐπ.

31. Πρβλ. d e T a u b e, ἐν R.C.A.D.I. 67 (1939, I) σ. 326 σημ. 2. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν σημερινὴν ἐποχὴν οἱ κανόνες διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου περιλαμβάνονται εἰς στρατιωτικούς κανονισμοὺς τῶν διαφόρων ἐθνῶν, συνταχθέντας πρὸς χρῆσιν τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐκάστης χώρας. Πρβλ. J. S t o n e, *Legal controls of international conflict*, Sydney 1954, κεφ. XX, σ. 547 καὶ σημ. 1.

γόνους ἀκήρατος, οὐ μόνον Ρωμαίοις καὶ Θετταλοῖς, ἀλλὰ καὶ Ἰλλυριοῖς καὶ Τριβαλλοῖς καὶ Βουλγάροις, διὰ τὴν τῆς πίστεως ταυτότητα τὰ μὲν πράγματα μόνον σκυλεύειν, τὰ δὲ σώματα μὴ ἀνδραποδίζεσθαι, μηδὲ φονεύειν ἔξω τῆς πολεμικῆς παρατάξεως μηδένα » ³² (Βλ. Νικηφόρου Γρηγοῤῥᾶ, Ρωμαϊκὴ Ἱστορία, Λόγος Δ', 9, Ζ. ἔκδ. Βόννης, σελ. 116).

Τὰ Τακτικά, θεωροῦντα τὸν κανόνα τοῦτον ὡς αὐτονόητον, παραγγέλλουν τὴν ἐφαρμογὴν αὐτοῦ καὶ ἐν περιπτώσει πολιορκίας πόλεως, ὀρίζοντα ὅτι οἱ καταλαβόντες τὰ ἄκρα τῆς πολιορκουμένης πόλεως πρέπει νὰ κηρύξουν εἰς τὴν διάλεκτον τοῦ τόπου διὰ δημοσίων κηρύκων ὅτι θὰ σεβασθοῦν τὴν ζωὴν τῶν μὴ φερόντων ὅπλα. Τὸ κείμενον τῆς διατάξεως αὐτῆς (XV, 22, Migne 107 στ. 892) ἔχει οὕτω : « Κηρύξουσιν δὲ τότε, ἵνα μηδεὶς κτείνει τὸν μὴ ἔχοντα ὄπλον, μόνους δὲ κτείνειν τοὺς τὰ ὅπλα φέροντας. Ταύτην δὲ τὴν φωνὴν κηρύττεσθαι τῇ τῶν πολιτῶν διαλέκτῳ, ἕκαστος γὰρ ἀκούσας, καὶ τῆς ἰδίας προνοούμενος σωτηρίας, ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ φόβου ἀπορρίπτει τὰ ὅπλα, καὶ ἀντιπολεμοῦντων ὀλιγουμένων κατὰ κράτος οἱ πολιορκοῦντες νικῆσουσιν. Οἱ γὰρ πολιορκούμενοι καὶ οὕτως ἀλίσκόμενοι, ὅταν μικρὰν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας λάβωσιν, οἰκέται λοιπὸν ἀντὶ πολεμίων γίνονται » ³³.

β / **Προστασία τῶν αἰχμαλώτων.** Τὰ περὶ τῆς προστασίας τῶν αἰχμαλώτων ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἔχουν ἀναπτυχθῆ ὑπὸ τοῦ de Taube ³⁴, ὅστις ἀπέδειξε τὰς πραγματοποιηθείσας ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ἐν τῷ θέματι τούτῳ σημαντικὰς προόδους, ἃς ἐμιμήθησαν ἀργότερον οἱ λαοὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Πράγματι οἱ Βυζαντινοὶ βασιλεῖς ἐπέβαλον τὸν σεβασμὸν τῆς ζωῆς τῶν αἰχμαλώτων, ἐφήρμοσαν εὐρέως τὸν θεσμὸν τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς ἐξαγορᾶς αὐτῶν καὶ ἐνίοτε προέβαινον εἰς μονομερῆ καὶ ἄνευ ὄρων ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν μετὰ τὴν λῆξιν τῶν ἐχθροπραξιῶν.

32. Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ de Taube, ἐνῷ γνωρίζει καὶ παραθέτει τὸ ὡς ἄνω χωρίον τοῦ Νικηφ. Γρηγοῤῥᾶ (ἐν R.C.A.D.I. τομ. 67 σ. 323-324), παρατηρεῖ ὀλίγας γραμμὰς κατωτέρω (ἐν τῇ αὐτῇ σελ. 324), ὅτι ἐν Βυζαντίῳ δὲν ἀνεύρισκε τις τὴν διάκρισιν μεταξὺ μαχομένων καὶ μὴ μαχομένων (on n'y trouve pas encore de distinction entre combattants et non-combattants) !

33. Ὁμοία διάταξις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὴν Συλλογὴν Τακτικῶν, 54,6 ἔχουσα ὡς ἑξῆς : « Ληφθείσης μέντοι πολέμου νόμῳ τῆς πόλεως διαλαλεῖτω πᾶσι στρατιώταις διὰ μανδαιῶν ὁ στρατηγὸς κατὰ τὴν τῶν πολεμίων διάλεκτον ὡς μὴ τινα τῶν πολιτῶν ὅπλον ὄντα κτείνειν, εἰμὴ τί γε ὀπλισμένος τις εἴη καὶ ξίφος φέρων· τῆς γὰρ διαλαλιᾶς ταύτης τῶν πολεμίων ἀκούων ἕκαστος τῶν ὅπλων ἀφέμενος τὴν δουλείαν αἰρήσεται ἄσμενος, καὶ οὕτω τῶν μαχίμων ἐπιλιπόντων ἀκινδύνως ἂν ἡ πόλις ληφθῇ » βλ. Dain, *Sylloge Tacti-corum* (1938) σ. 104 ἐπ. καὶ Migne P.G. 107 στ. 1117. Πρβλ. καὶ Vari ἐν B.Z. 27 (1927) σ. 264.

34. Ἐν R.C.A.D.I. 67 (1939) σ. 322 ἐπ. Βλ. ἐπίσης Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, II, 15 σ. 583 ἐπ. (ἔκδ. Βόννης), ἐνθα περιγράφεται μεγαλοπρεπὴς ὑποδοχὴ Σαρακηνῶν πρέσβεων, ἐλθόντων ἐν Κωνσταντινουπόλει πρὸς ἐξαγορὰν αἰχμαλώτων, Πρβλ. καὶ Schlumberger, *Un empereur byzantin au dixième siècle*, Paris 1923, σ. 392. Ἑτέρας περιπτώσεις ἐξαγορᾶς ἢ ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων βλ. παρὰ τῷ L. Bréhier, *Le monde byzantin* II σ. 319-320.

Μικράν ἔνδειξιν περὶ τῶν εἰς τὸν τομέα τοῦτον προόδων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου περιέχει ἡ κατωτέρω παρατιθεμένη διάταξις XVI, 11 τῶν Τακτικῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Λέων ἀπαγορεύει τὸν φόνον τῶν αἰχμαλώτων ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνταλλαγὴ αὐτῶν (Τακτικά XVI, 11) :

« Τοὺς δὲ αἰχμαλώτους πρὸ τοῦ τελείως καταπαῦσαι τὸν πόλεμον μὴ κτεῖνε, καὶ μάλιστα τοὺς ἐνδόξους καὶ μεγάλους παρὰ τοῖς πολεμίοις ὄντας· ἐνθυμούμενος τὸ ἄδηλον τῆς τύχης, καὶ τὸ παλίντροπον ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τῆς νίκης· ἴν' ἔχῃς εἴ γε συμβῇ ἢ τῶν ὑπὸ σέ τινας κρατηθῆναι, ἢ κάστρου γενέσθαι ἰδίου σου ἄλωσιν, δι' αὐτῶν ἀντικαταλλάττειν καὶ ἀνακαλεῖσθαι, τά, ὡς εἰκός, συμβαίνοντα ἡττήματα· καὶ ἀντὶ τῶν πολεμίων αἰχμαλώτων ἀναλάβης τοὺς φίλους καὶ συμμάχους· εἰ δὲ [μὴ] βούλονται τοῦτο ποιεῖν οἱ πολέμιοι, τότε δικαίως κατὰ τὸ ἴσον ἀμύνου, διαχρώμενος ὡς βούλῃ ἐπὶ λύπῃ τῶν ἐναντίων ». (Migne P.G. 107 στ. 909).

γ / **Ταφή τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων.** Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὁ Λέων, ἐπικυρῶν ἀρχαιότατον ἔθιμον³⁵, διατάσσει μετ' αὐστηρότητος τοὺς στρατηγούς του νὰ ἐπιμελοῦνται περὶ τῆς ἀμέσου ταφῆς τῶν ἐν πολέμῳ πιπτόντων πολεμιστῶν, ἐκθέτων ὅτι ἡ πρὸς τοὺς νεκροὺς εὐσέβεια ἀποτελεῖ κανόνα τοῦ φυσικοῦ δικαίου (καλὸν τε καὶ ὅσιον ἢ πρὸς τοὺς τεθνηκότας εὐσέβεια), ὅστις πρέπει νὰ τηρῇται ἀμελλητί καὶ ἐπὶ τῶν ἐν πολέμῳ πιπτόντων ἵνα μὴ κλονίζεται τὸ ἠθικὸν τῶν ἀγωνιζομένων μαχητῶν. Ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διάταξις (Τακτικά XVI, 13, Migne αὐτόθι στ. 909 ἐπ.) ἔχει οὕτω : « Προνοοῦ δὲ μάλιστα καὶ τῆς τῶν νεκρῶν ταφῆς, μήτε καιρὸν, μήτε ὥραν, μήτε τόπον, μήτε φόβον προφασίζόμενος, κἂν τε νικῶν τύχης, κἂν τε ἡττώμενος· πάντοτε μὲν γὰρ καλὸν καὶ ὅσιον ἢ πρὸς τοὺς τεθνηκότας εὐσέβεια· ἀναγκαία δὲ μάλιστα ἡ ἐπὶ τοῖς πίπτουσιν ἐν μάχῃ. Καὶ γὰρ καὶ ἐν ἐκείνοις τὸ ὅσιον δείκνυται, καὶ πρὸς τοὺς ζῶντας μεγάλης παραμυθίας ἀπόδειξις. Ἐκαστος γὰρ τῶν στρατιωτῶν ὁρῶν τὸ γινόμενον, οὕτως ἑαυτὸν νομίζει παθεῖν. Εἰ μὲν γὰρ ἀτάφους ἴδῃ κειμένους ἢ σπαρασσομένους τοὺς πίπτοντας, ἑαυτὸν λογιζόμενος, ἐπαχθῶς φέρει τὴν ὕβριν, καὶ φεύγει τὸ παθεῖν τι τοιοῦτον μαχόμενος καὶ ἄταφος καταλειφθῆναι. Εἰ δὲ τιμῆς ἀξιοῖτο καὶ μετὰ τὸ πεσεῖν καὶ μνήμης ἀγαθῆς ὁμοίως, ταῦτα συνορῶν οὐ παραιτήσεται προθυμότερον ἀγωνίσασθαι »³⁶.

35. Ὁ Δίων Χρυσόστομος (συγγραφεὺς τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος) εἰς τὸν «περὶ ἔθους» λόγον του (Oratio 76, 5) λέγει χαρακτηριστικῶς τὰ ἑξῆς : « Καὶ τῶν μὲν ἐγγράφων οὐδὲν ἐν τοῖς πολέμοις ἰσχύει, τὰ δὲ ἔθνη φυλάττεται παρὰ πᾶσι, κἂν εἰς ἐσχάτην ἔχθραν προέλθωσιν. Τὸ γοῦν μὴ κωλύειν τοὺς ἐχθροὺς θάπτειν οὐδαμῇ γέγραπται· πῶς γὰρ ἂν ὑπήκουον οἱ κρατοῦντες τοῖς τῶν ἡττωμένων ἐπιτάγμασιν; ἀλλ' ἔθος ἐστὶ τὸ ποιοῦν τῆς φιλάνθρωπίας ταύτης τοὺς κατοικομένους τυγχάνειν. ὁμοίως τὸ τῶν κηρύκων ἀπέχεσθαι καὶ μόνοις τούτοις πολλὴν ἀσφάλειαν εἶναι βαδίζουσιν... ». Βλ. The Loeb classical Library, Dio Chrysostom V (1951), σ. 256.

36. Αἱ αὐταὶ σκέψεις ἀναπτύσσονται καὶ εἰς τὰ Τακτικά XX, 72 (Migne 107, στ. 1032), ἐνθα ὁ Λέων συνιστᾷ περαιτέρω εἰς τοὺς στρατηγούς του, ὅπως λαμβάνωσι μέτρα

δ / Συμπεριφορά ἔναντι τοῦ ἡττηθέντος ἐχθρικοῦ πληθυσμοῦ. Χαρακτηριστικαὶ τοῦ διέποντος τὰ Τακτικὰ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος εἶναι αἱ διατάξεις αὐτῶν αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν συμπεριφορὰν, ἣν δέον νὰ τηρῶσιν οἱ βυζαντινοὶ στρατηγοὶ ἔναντι τοῦ ἐχθρικοῦ πληθυσμοῦ τῶν ὑποταγέντων φρουρίων ἢ πόλεων. Εἰς τὰς διατάξεις ταύτας ὁ Λέων παραγγέλλει μετ' ἰδιαίτερας ἐπιμονῆς εἰς τοὺς στρατηγούς του νὰ συμπεριφέρονται ἔναντι τοῦ πληθυσμοῦ τούτου μετ' εὐμενείας, φιλάνθρωπίας καὶ δικαιοσύνης, ἀποφεύγοντες νὰ ἐπιβαρύνωσι τοῦτον μὲ φόρους, νὰ ἀπειλῶσι κατ' αὐτοῦ ἀυστηρὰς ποινὰς καὶ νὰ λυπῶσι τοῦτον μὲ ἀδικίας καὶ ταλαιπωρίας. Ἡ τοιαύτη ἐπιεικὴς συμπεριφορὰ ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐπιβάλλεται ἐκ τῶν γενικωτέρων σκοπῶν τῆς πολιτικῆς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἥτις ἀποβλέπει εἰς τὴν εὐεργεσίαν σὺν τῇ ἐλευθερίᾳ τῶν ὑπηκόων του (Τακτ. XV, 39), ἀφ' ἑτέρου δὲ συντελεῖ εἰς τὴν οἰκαιοθελῇ ὑποταγὴν καὶ τὴν συνεργασίαν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος πληθυσμοῦ μετὰ τῆς βυζαντινῆς διοικήσεως. Αἱ σκέψεις αὗται ἀναπτύσσονται ἀναλυτικῶς εἰς τὰς διατάξεις τῶν Τακτικῶν XV, 37–40 καὶ 45 (Migne P.G. 107, 896 ἐπ.), αἵτινες παρατίθενται κατωτέρω :

Τακτικὰ XV, 37 : « Ἐὰν δὲ Θεοῦ παρέχοντος τὴν χάριν ὑποταγῇ σοι ἡ πόλις, ἡ φρούριον, ἡτοι κάστρον, ἡ διὰ φόβον πολιορκίας, ἡ δι' ἄλλην τινὰ αἰτίαν, πρῶως καὶ εὐμενῶς διατέθῃτι πρὸς αὐτούς. Καὶ μήτε φόροις αὐτοὺς καταβαρῆσῃς³⁷, μήτε ἀπηνῶς ἐκφοβήσῃς ἢ ἀπειλήσῃς διὰ τινος τιμωρίας, μήτε ἀδικίαις λυπήσῃς. Ἀλλὰ μᾶλλον ἀγαθὸς καὶ ἐπιεικὴς αὐτοῖς γίνου, ἵνα καὶ οἱ λοιποὶ ὁρῶντες τὴν σὴν χρηστότητα εἰς τοὺς ὑποταγέντας σοι, μετὰ προθυμίας προσέρχωνταί σοι, μηδὲν κακὸν ὅπερ ὑπενεγκεῖν οὐ δύνανται παρὰ σοῦ παθεῖν ἐλπίζοντες ».

προνοίας διὰ τὴν συντήρησιν τῶν οἰκογενειῶν τῶν πεσόντων μαχητῶν. Ἡ ρηθεῖσα διάταξις (XX, 72) ἔχει ὡς ἀκολούθως : « Ἱερὰ εἰσι τὰ τῶν τελευτώντων ἐν πολέμῳ στρατιωτῶν σώματα, καὶ μάλιστα τῶν ἀριστευσάντων, ἐν τῇ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν μάχῃ. Καὶ ταῦτα χρεὼν ἐκ παντὸς τρόπου τιμᾶν ὁσίως καὶ ταφῆς ἀξιῶν καὶ μνήμης ἀειμνήστου, ἀλλὰ καὶ τὰ τέκνα τούτων καὶ τὰς γαμετάς καὶ τοὺς ὅλους οἴκους αὐτῶν δέον τῆς παρὰ σοῦ προνοίας ἀπολαύειν, ὥσπερ στρατηγέ, καὶ ἐπιμελείας καὶ ἀντιλήψεως. Οὕτως γὰρ οἱ στρατιῶται καὶ εὐψυχοὶ καὶ πρόθυμοι πρὸς τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους γενήσονται, ἐν ἐκείνοις βλέποντες τί αὐτοῖς συμβήσεται μετὰ τὸ τέλος, ἐὰν προθύμως ἀριστεύσαντες ἀγωνίζωνται ». Περὶ τῆς περιθάλψεως τῶν τραυματιῶν καὶ τῶν πρὸς τοὺς νεκροὺς τιμῶν ἐν Βυζαντίῳ βλ. Ν. Καλομενόπουλου, Ἡ στρατιωτικὴ ὁργάνωσις τῆς ἑλλην. αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, 1937 σ. 227 ἐπ. Βλ. ἐπίσης αὐτόθι σ. 219 ἐπ. (καὶ τὰς παραπομπάς).

37. Πρβλ. καὶ Τακτικὰ XX, 71 (Migne, 107 στ. 1032). Ὁμοίως συμβουλὰς παρέχει ὁ Κεκαυμένος εἰς τὸν « Λόγον νουθετητικὸν πρὸς βασιλέα », σμῆ' : « Τὰς τῶν ἐθνῶν χώρας τὰς ὑποκειμένας σοι μὴ βαρύνῃς. Τοῖς στρατηγοῦσι παράγγειλε σωφροσύνην καὶ εὐσέβειαν καὶ μὴ ἀθθαδῶς πράττειν ἢ μηνιᾶν τινι, τοὺς δὲ κριτὰς ἐξασφαλίσαι ἵνα κρίνωσι μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ δικαιοσύνης ». (Wassiliewsky – Jernstedt, *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, St. Petersburg, 1896, σ. 98). Ὡς δὲ ἀπέδειξεν ἐσχάτως ὁ P. Lemerle, *Prolegomènes à une édition critique et commentée des conseils et récits de Kekaumenos*, Bruxelles, 1960, σ. 5 ἐπ. καὶ passim, τὸ Στρατηγικὸν καὶ ὁ Λόγος νουθετητικὸς ἐγράφησαν ἀμφότερα παρὰ τοῦ Στρατηγοῦ Κεκαυμένου (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1075–1078 μ.Χ.) (βλ. αὐτόθι σ. 20).

38. «Τοῦτο γὰρ ἴσμεν καὶ Νικηφόρον τὸν ἡμέτερον στρατηγὸν πρὸς τὸ Λαγοβάρδων ἔθνος πεποιηκότα, ὅτε παρὰ τῆς βασιλείας ἡμῶν εἰς τὸ ὑποτάξαι αὐτοὺς ἐξαπεστάλη³⁸. Οὐ μόνον γὰρ διὰ πολέμων ἀκριβῶς ἐκτεταγμένων τὸ τοιοῦτον ὑπήγαγε τὸ ἔθνος, ἀλλὰ καὶ ἀγχινοῖα χρησάμενος καὶ δικαιοσύνη καὶ χρηστότητι, ἐπιεικῶς τε τοῖς προσερχομένοις προσφερόμενος, καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῖς πάσης τε δουλείας καὶ τῶν ἄλλων φορολογιῶν χαρίζόμενος ».

39. «Οὐ γὰρ κέρδους ἕνεκεν ἡ βασιλεία ἡμῶν τὴν ὑποταγὴν τῶν ἀντικαθισταμένων ἐπιζητεῖ, ἀλλὰ δόξης μὲν ἰδίας καὶ τιμῆς, σωτηρίας δὲ καὶ εὐεργεσίας σὺν τῇ ἐλευθερίᾳ τῶν ὑπηκόων αὐτῆς»³⁹

ε / Ὑπογραφή ἐπιεικοῦς συνθήκης μετὰ τοῦ ἡττηθέντος ἐχθροῦ. Ὁ Λέων συνεπῆς πρὸς τὰς μετριοπαθεῖς τάσεις του καὶ τὰ φιλειρηνικά του ἰδεώδη συνιστᾷ εἰς τοὺς στρατηγοὺς του ὅπως μετὰ τὸν νικηφόρον τερματισμὸν τοῦ πολέμου, μὴ εἶναι ἄκαμπτοι εἰς τὰς μετὰ τῶν ἐχθρῶν διαπραγματεύσεις⁴⁰ ἀλλὰ νὰ συνάπτουν ταχέως εἰρήνην μετὰ τοῦ ἐχθροῦ, ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἄδηλον τοῦ μέλλοντος⁴¹. Ἡ σύστασις αὕτη προσαρμόζεται καὶ πρὸς τοὺς γενικωτέρους σκοποὺς τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς, ἥτις κατὰ τὸ πρὸ μικροῦ παρατεθὲν χωρίον τῶν Τακτικῶν XV, 39 ἐπιδιώκει τὴν εὐεργεσίαν καὶ τὴν

38. Περὶ τοῦ περιστατικοῦ τούτου βλ. Mitard, B.Z. 12 (1903) σ. 589· πρβλ. καὶ Ἀμάντου, Ἱστορία βυζ. κράτους² Β' σ. 46 καὶ σημ. 2.

39. Ἐν συνεχείᾳ ἡ § 40 τῆς αὐτῆς διατ. XV ἔχει ὡς ἑξῆς : « Οὕτως οὖν εὐμενῶς τοῖς προσερχομένοις σοὶ καὶ ὑποτασσομένοις διακείμενος, δὲ αὐτῶν καὶ τοὺς μήπω προσελθόντας οἰκειώσῃ. Ἡ γὰρ τεθρηιωμένη καὶ ἀπηνῆς καὶ τοὺς ὑπο[τε]ταγμένους εἰς μετάμελον φέρει, καὶ τοὺς μήπω ὑποταγέντας ἀναστέλλει καὶ μᾶλλον προθυμότερους ποιεῖ κινδυνεύειν ὑπὲρ τῆς οἰκείας σωτηρίας, ἢ ὑπὸ χειρας τοιούτου στρατηγοῦ ἀπηνοὺς ἐμπίπτειν, καὶ ταλαιπωρήσεις πολιορκῶν ἴσως καὶ μηδὲν ἀνύων. Εἰ δὲ ἀγαθὸν σε μάθωσιν ὄντα, ταχέως ἐνδώσουσι ὑποταγῇ ». Πρβλ. καὶ § 45 τῆς αὐτῆς διατ. XV : « Οὕτως οὖν ἐπειδὴν ἡ πόλιν, ἡ κάστρον, ἡ ἄλλο τι ὀχύρωμα παραλάβῃς, καὶ λάβῃ πέρας ὁ πόλεμος, μὴ γενήσῃ βαρὺς διὰ τὴν εὐπραγίαν ἢ τοῖς δυστυχήσασιν, ἢ τοῖς ἅμα σοὶ ἐκστρατεύουσιν. Μηδὲ τυφὸν καὶ ἀπῆνην περιφέρεις, ἀλλὰ εὐμενῆς, ὡς εἴρηται, καὶ φιλόανθρωπος, καὶ ταπεινόφρων γίνου· φιλόανθρωπος μὲν περὶ τοὺς ἀλωθέντας καὶ δυστυχήσαντας, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς μέλλοντας ἔτι παρὰ σοῦ ἢ πολεμεῖσθαι ἢ πολιορκεῖσθαι . . . » κτλ.

40. Παρομοίας μετριοπαθεῖς ἀπόψεις ἀνέπτυξεν εὐρύτερον κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα καὶ ὁ De Vittoria, διδάσκων ὅτι ὁ νικήσας ἡγεμὼν πρέπει νὰ ἐνεργῇ μὲ ἐπιείκειαν καὶ ἀνθρωπισμὸν, μὴ ἐπιδιώκων τὴν ὀλοκληρωτικὴν ἐξόντωσιν τοῦ ἡττηθέντος ἐχθροῦ, ἀλλὰ τὴν ἐπιβολὴν εἰς αὐτὸν τιμωρίας ἀναλόγου πρὸς τὴν βαρύτητα τῶν παραπτωμάτων του· πρβλ. Goyau, ἔνθ' ἀν. σ. 189, Wehberg, ἔνθ' ἀν. σ. 156.

41. Παρόμοιαι συμβουλαὶ μετριοφροσύνης καὶ φιλανθρωπίας εὔρηνται ἐν τῇ παραινέσει τοῦ Βασιλείου Α' τοῦ Μακεδόνορος πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Λέοντα τὸν Σοφὸν (Migne P.G. 107, LIII) : « Περὶ τοῦ μὴ ἐπαίρεσθαι : Ἐπὶ νίκαις ὑπεναντίων μηδέποτε ἐπαρθῆς, μηδὲ ἐπὶ πολεμίων συμφοραῖς γαυρίασμα κτήσῃ, μηδὲ ἐπιχαρῆς ἐπὶ πτώσει ἐχθρῶν σου, μηδὲ ἐγγελάσης δυστυχίαν ἑτέρου, μηδὲ ἐπικροτήσης ἐπ' ἀπώλειᾳ ἀνθρώπου· κοινὴ γὰρ ἡ φύσις καὶ τὸ μέλλον ἀόρατον. . . Ἀλλ' ἐπιδάκρυε μὲν ταῖς ἀλλοτρίαις συμφοραῖς, συμπάθει δὲ πάσχουσιν ἀνθρώποις, ἀνθρώπος ὢν καὶ αὐτός. . . »

ἐξασφάλισιν τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑπηκόων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους καὶ ὅχι τὴν πραγματοποίησιν κέρδους. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χωρίον ἔχει ὡς ἀκολούθως :

Τακτικά XX, 112 (Migne P.G. 107, 1044) : « Ὄταν μετὰ τὴν νίκην ἦν ὁ Θεός σοι παράσχη ἐπιζητῇ ὁ πολέμιος εἰρήνην ἐπωφελῇ, μὴ γίνου ἀκαμπής, ἀλλ' ὑπάκουε τούτῳ, καὶ εἰρήνευε, ἐννοῶν τὸ τῶν πολέμων καὶ τῆς τύχης ἄδηλον ».

ς / **Ἄσυλον τῶν ναῶν.** Πλεῖσται διατάξεις τῶν Τακτικῶν ἀναγνωρίζουν τὸ ἄσυλον τῶν ναῶν⁴², προστατεύουν τοὺς ἐν αὐτοῖς καταφεύγοντας, καὶ ἐπιτάσσουν τὸν σεβασμὸν τοῦ προσώπου τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱερέων. Ἐκ τῶν διατάξεων τούτων παραθέτομεν κατωτέρω τὰς κυριωτέρας :

Τακτικά XX, 70 (Migne P.G. 107, 1032) : « Καλόν, ἐν παντὶ καιρῷ τιμᾶν καὶ σέβεσθαι τοὺς ἱεροὺς τοῦ Θεοῦ ναοὺς, μάλιστα δὲ καὶ ἐν τῷ ἄσύλῳ αὐτοὺς διατηρεῖσθαι εἰς τοὺς ἐν αὐτοῖς προσφεύγοντας· διὰ τοῦτο παραφύλαττε, ὦ στρατηγέ, καὶ μήτε σὺ αὐτός, μήτε εἰς τινα ἕτερον καταδέξῃ ἀπὸ Θεοῦ ναοῦ ἀποσπᾶσαί τινα ἰκέτην καθήμενον, ἕως ἂν τοῦ δικαίου αὐτοῦ ἐπιτύχῃ. Τοὺς δὲ τι τοιοῦτον τολμῶντας ὡς ἀσεβεῖς κόλαζε, ἵνα μὴ τα θεῖα καταφρονοῦνται ».

Τακτικῶν Ἐπίλογος 8 (Migne 107, 1077) : « Διὰ τοῦτο δεῖ σε πάντα τὰ εἰς Θεοῦ θεραπείαν, ὦ στρατηγέ, πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἐπιτηδεύειν καὶ διαφυλάττειν, ἐξαιρέτως τὴν εἰς τοὺς ἱερεῖς τε καὶ ἀρχιερεῖς αὐτοῦ τιμὴν καὶ θεραπείαν· καὶ τοὺς ἁγίους αὐτοῦ ναοὺς ὥστε ἄσύλους εἶναι, καὶ μὴ αὐτῶν ἀναρπάζεσθαι τοὺς ἐν αὐτοῖς καταφεύγοντας ἄνευ διαγνώσεως τῆς ἡμετέρας βασιλείας »⁴³

ζ / **Προστασία τῆς γεωργίας.** Ἡ γεωργία κατὰ τὰ Τακτικά IX, 11, ἔχει ἴσην ἀξίαν πρὸς τὴν στρατιωτικὴν, ἥτοι πρὸς τὰς ἀμυντικὰς δυνάμεις τοῦ ἔθνους. Ἐνεκα τούτου ὁ Λέων παραγγέλλει εἰς τοὺς στρατηγοὺς του νὰ προστατεύουν τοὺς γεωργοὺς τοὺς κατοικοῦντας ὅχι μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς γειτονικὰς περιοχὰς (καὶ τῶν πλησιοχώρων), καὶ νὰ ἀπαγορεύουν καὶ παρεμποδίζουν τὰς ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν προξενουμένας εἰς αὐτοὺς ζημίας ἢ ἀδικίας. Ἡ περὶ τῆς ὁ λόγος διάταξις τῶν Τακτικῶν XI, 11 (Migne P.G. 107, στ. 793 ἐπ., Vari σελ. 287) ἔχει ὡς ἐξῆς : « Μάλιστα δὲ φροντίσεις καὶ τῶν πλησιοχώρων ὑποτελῶν τῆς βα-

42. Περὶ τοῦ ἄσύλου τῶν ναῶν κατὰ τὸ βυζαντινὸν καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον βλ. L. W e n g e r, *Asylrecht*, ἐν *Real-Lexicon für Antike und Christentum* I (1950) στ. 836 ἐπ., B. B i o n d i, *Il diritto romano cristiano* I, (Milano 1952) σ. 387 ἐπ., Χρυστοφιλοπούλου, *Ἑλλην. Ἐκκλησ. Δίκαιον* τευχ. Γ' (1956) § 58 σ. 51 ἐπ. καὶ τὴν αὐτόθι βιβλιογραφίαν· πρβλ. καὶ C r i f f ò, v. Asilo (diritto di) ἐν *Enciclopedia del Diritto* (Giuffrè) III, σ. 191 ἐπ., 197.

43. Ἐν συνεχείᾳ (Ἐπίλογος 9-12) (Migne P.G. 107, στ. 1077 ἐπ.) ἀναπτύσσεται ἡ ὀφειλομένη πρὸς τὰς μονὰς καὶ τοὺς μοναχοὺς προστασία, ἀπαγορεύεται· πᾶσα προσβολὴ τῆς ἰδιοκτησίας τῶν μονῶν, ἥτις χαρακτηρίζεται ὡς κτῆμα τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐξαίρονται αἱ τιμαὶ καὶ ὁ σεβασμὸς οὕτινος τυγχάνουν ἄξιοι οἱ ἀρχιερεῖς.

σιλείας ἡμῶν, ἵνα μὴ ἀδικοῦνται παρὰ τῶν στρατιωτῶν, καὶ κατ' ἐξαίρετον τῶν γεωργῶν. Δύο γὰρ ταῦτά μοι δοκοῦσιν ἐπιτηδεύματα λίαν ἀναγκαῖα πρὸς ἔθνους σύστασιν καὶ διαμονήν· γεωργικὴ μὲν τρέφουσα καὶ αὖξουσα τοὺς στρατιώτας, στρατιωτικὴ δὲ ἐκδικοῦσα καὶ περιφυλάττουσα τοὺς γεωργούς· αἱ δ' ἄλλαι ἐπιτηδεύσεις δεύτερα τούτων ἐμοὶ καταφαίνονται. Διὰ τοῦτο καὶ ἀναγκαῖον αἰετὶ τούτων ἐπιμελεῖσθαι, καὶ τὰ ὑπὲρ αὐτῶν φροντίζειν ἐκάστοτε, ὥς ἂν καὶ οἱ στρατιῶται δικαίως τρεφόμενοι ἀνδραγαθῶσι, καὶ οἱ γεωργοὶ μὴ ἀδικούμενοι εὐχαῖς αὐτοὺς ταῖς ἀρμοζούσαις προπέμπωσιν » ⁴⁴

Φθάσαντες οὕτω εἰς τὸ τέρμα τῆς συντόμου ταύτης μελέτης παρατηροῦμεν ὅτι αἱ περὶ « δικαίου πολέμου » (bellum justum) καὶ τοῦ τρόπου τῆς διεξαγωγῆς αὐτοῦ διατάξεις τῶν Τακτικῶν τοῦ Λέοντος, καίπερ μὴ διακρινόμεναι πάντοτε ἐπὶ πρωτοτυπία, εἶναι λίαν ἀξιοσημεῖωτοι, διότι ἀποτελοῦν σοβαρὰν ἔνδειξιν περὶ τοῦ ὅτι τὸ Βυζάντιον ὄχι μόνον δὲν ὑστέρησεν, ὥς ἀδίκως κατηγορήθη ⁴⁵, εἰς τὰς προσπάθειάς πρὸς ἐξάνθρωπισμὸν τοῦ πολέμου, ἀλλ' ἀντιθέτως συνέβαλε σημαντικῶς εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν κανόνων τῆς διεξαγωγῆς αὐτοῦ. Οἱ Βυζαντινοὶ παραλαβόντες τὴν ιδέαν τοῦ « δικαίου πο-

44. Κατ' ἐφαρμογὴν τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ὁ Λέων παραγγέλλει (ἐν Τακτ. IX, 15-16, Migne P.G. 107 στ. 772, Vari σ. 218-220) ὅτι ἐν περιπτώσει ὁδοιπορίας τοῦ στρατοῦ ἐντὸς τοῦ ἐδάφους τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας (ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ὑπηκόων ἡμῶν) πρέπει ν' ἀποφεύγηται ἡ διάβασις διὰ τῶν γεωργηθέντων τόπων (φεῖδεσθαι καὶ ἀποφεύγειν τοὺς γεωργηθέντας τόπους τοῖς στρατιώταις παράγγελλε· εἴτε χωράφια εἰσιν, εἴτε ἀμπελῶνες ἢ κῆποι· καὶ μὴ διαβαίνωσι μέσον αὐτῶν, ἵνα φυλάττῃς τοὺς ὑποτελεῖς ἡμῶν καὶ γεωργοὺς ἀζημίους. . .) Ἐὰν δὲ ἡ τοιαύτη διάβασις εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα, τότε οἱ ἐπὶ κεφαλῆς ἐκάστου τάγματος πρέπει νὰ ἐπιστατοῦν (ἵστασθαι καὶ φυλάττειν) ἵνα ἀποφευχθῇ πᾶσα ζημία εἰς τοὺς γεωργηθέντας τόπους (αὐτόθι IX, 16) (Πρβλ. ἐπίσης Μκυρικίου (Οὐρβικίου) Στρατηγικὸν I, IX, ἐν ἐκδόσει Scheffer σ. 43). Περαιτέρω ὅμως, ἐπὶ ὁδοιπορίας τοῦ στρατοῦ δι' ἐχθρικῆς χώρας τὰ Τακτικά, ἀκολουθοῦντα τὸν Ὀνάσανδρον (Στρατηγικὸς VI, 11) συμβουλεύουν τὴν καταστροφὴν αὐτῆς πρὸς ταχύτερον τερματισμὸν τοῦ πολέμου : (Τακτ. IX, 21 : ὅταν δὲ ἐν τῇ πολεμίᾳ τὴν ὁδοιπορίαν ἐπάγεις τοῦ στρατοῦ, χρή σε ταύτην φθείρειν καὶ καίειν καὶ κατατέμνειν. Ζημία γὰρ χρημάτων καὶ καρπῶν ἔνδεια ἐλάττονας ποιεῖ τοὺς πολεμίους καὶ τὸν πόλεμον ἀσθενέστερον, ὥσπερ ἡ τούτων περιουσία μᾶλλον τρέφει τοῦτον καὶ αὐξάνει). (Migne P.G. 107 στ. 773, Vari σ. 222).

45. Ὑπὸ τοῦ d e T a u b e, ἐν R.C.A.D.I., τομ. 11 (1926, I) σ. 368, ὅστις κατηγορεῖ τοὺς Βυζαντινοὺς διὰ σκληρότητα (cruauté) καὶ δι' ἑλλειψιν παντὸς συναισθήματος δικαίου ἐναντι τοῦ ἐχθροῦ, ὑποστηρίζων ὅτι οὗτοι ἠγνόουν οἷονδὴποτε κανόνα τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς λαοὺς τοῦ Ἰσλάμ, εἰς οὓς ὀφείλονται τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ δικαίου τούτου ἐν τῇ Ἀνατολῇ (βλ. ἐπίσης αὐτόθι σ. 385 ἐπ.). Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ ἐν λόγῳ συγγραφέως ἀποδεικνύουν τὴν προκατάληψιν ὑφ' ἧς οὗτος κατέχεται ἐναντι τῶν Βυζαντινῶν, συνοδευομένην ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ἀνεπαρκoῦς γνώσεως τῶν γεγονότων. Πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀπόψεων του οὗτος ἀναφέρει (ἐν σελ. 391 ἐπ.) προκήρυξιν τοῦ χαλίφου Abou-Bekr (+ 634), διαδόχου τοῦ Μωάμεθ, πρὸς τὰ κατὰ τῆς Συρίας ἐκστρατεύοντα στρατεύματά του, δι' ἧς παρέχονται ὁδηγίαι ἀνθρωπιστικῆς συμπεριφορᾶς ἐναντι τῶν αἰχμαλώτων, τῶν γυναικῶν καὶ παίδων κ.τ.τ., ἐτέραν προκήρυξιν ὁμοίου περιεχομένου ἐκδοθεῖσαν τὸ 963 ἐν Κορδούῃ τῆς Ἰσπανίας καὶ τέλος τοὺς κώδικας δικαίου τοῦ πολέμου τοὺς συνταχθέντας ὑπὸ Ἀράβων νομικῶν κατὰ τὸν 11ον, 12ον καὶ 14ον αἰῶνα (πρβλ. καὶ Σ. Σ ε φ ε ρ ι ᾱ δ ο υ, Μαθήματα Δημοσ. Διεθν. Δικαίου Β' (1928-1929) § 503, σ.

λέμου » παρὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Ρωμαίων συνετήρησαν καὶ προ-
 ἤγαγον αὐτήν ⁴⁶, θεμελιώσαντες ταύτην ἐπὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ,
 ἐπίσης δὲ συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐν τῇ πρακτικῇ τοῦ πολέμου ἐπικράτησιν πολ-
 λῶν ἀνθρωπιστικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων. Καὶ εἶναι μὲν ἴσως ἀληθὲς ὅτι κατὰ
 τοὺς πολυμετώπους ἀγῶνας τῶν κατὰ λαῶν κατωτέρου πολιτισμοῦ οἱ Βυ-
 ζαντινοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ τηρήσουν πάντοτε τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος διατάξεις
 τῶν Τακτικῶν καὶ τὰς ἀρχὰς ἐξ ὧν αὐταὶ ἐμπνέονται. Τὸ φαινόμενον ὅμως τοῦτο,
 ὅπερ ἐμφανίζεται γενικῶς ἐφ' ὅλων τῶν κανόνων τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου
 εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς καὶ εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς, οὐδόλως μειοῖ τὴν ἀξίαν τῆς
 συμβολῆς τοῦ Βυζαντίου εἰς τὸ πεδίον τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου, συμβολῆς
 ἣτις οὐδόλως ὑπολείπεται τῆς γενικῶς ἀναγνωριζομένης συμβολῆς αὐτοῦ
 ἐπὶ πολλῶν ἄλλων τομέων τοῦ δ'εθνοῦς δικαίου καὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων.

250–251). Παρατηροῦμεν ὅμως ὅτι ἄλλο πρᾶγμα αἱ προκηρύξεις τῶν χαλιφῶν καὶ ἄλλο
 ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῶν ἐν τῇ πράξει, ἐφ' ὅσον δὲ ὁ de T a u b e κατηγορεῖ τοὺς Βυζαντι-
 νοὺς διὰ τὴν ἐν πολέμῳ σκληρότητα, ἔδει νὰ συγκρίνῃ ταύτην πρὸς τὰς φρικιαστικὰς
 ὁμότητες τῶν ἰσλαμικῶν λαῶν κατὰ τοὺς πολέμους ἐναντι τῶν ἀπίστων καὶ νὰ μὴ περιο-
 ρισθῇ εἰς τὴν μνείαν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος προκηρύξεων καὶ τῶν ὑπὸ τῶν Ἀράβων νομι-
 κῶν συνταχθέντων κωδίκων τοῦ δικαίου τοῦ πολέμου, οἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα
 ἀπηχοῦν ιδέας ληφθείσας παρὰ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἢ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων.
 Πράγματι, ὡς εἶναι γενικῶς γνωστόν, αἱ θεολογικαὶ θεωρίαι τοῦ Ἰσλάμ κηρύσσουν τὸν
 ἀδιάκοπον καὶ ἀνηλεῆ πόλεμον κατὰ τῶν ἀπίστων, οἱ δὲ Ἀραβες φιλόσοφοι καὶ συγγρα-
 φεῖς ἠδυνήθησαν νὰ ἀπομακρυνθοῦν τῶν θεωριῶν τούτων μόνον χάρις εἰς τὴν ἐπίδρασιν
 τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων (πρβλ. Ν. Μ ο σ χ ό π ο υ λ ο ν, ἄρθρον
 Ἀραβία, ἐν Ἑγκυχλ. Λεξικῶ Ἡλίου τόμ. Γ' σ. 391 ἐπ. καὶ ἰδίᾳ σ. 397).

46. Ἡ ἀντίληψις ὅτι ὁ πόλεμος πρέπει νὰ εἶναι δίκαιος ἀποτελεῖ πεποίθησιν εὐρύ-
 τατα διαδεδομένην ὅχι μόνον παρὰ τοῖς πολιτικοῖς καὶ στρατιωτικοῖς ἡγέταις τοῦ Βυ-
 ζαντίου ἀλλὰ καὶ παρὰ τῷ βυζαντινῷ λαῷ, ὡς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ δύο δημοτικῶν ᾠσμά-
 των τῆς ἀκριτικῆς περιόδου (τοῦ 9ου καὶ ἐφεξῆς αἰώνων), εἰς τὰ ὅποια ἐξαίρεται ἡ σημα-
 σία τοῦ δικαίου πολέμου. Τὰ ᾠσματα ταῦτα (τῶν ὁποίων τὴν γνῶσιν ὀφείλω εἰς τὸν ὁμό-
 τιμον καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Στίλπωνα Κυριακίδην) εἶναι τὰ
 ἑξῆς :

α) Τὸ ᾠσμα τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου (ὑπ' ἀριθ. 87 ἐν τῇ συλλογῇ τοῦ E m. L e -
 g r a n d, *Recueil des chansons populaires grecques*, Paris 1874), σ. 186 στιχ. 11–14 :

ἐβγήκε, διαλαλήθηκε, κανένα δὲν φοβᾶται
 μήτε τὸν Πέτρον τὸν Φωκᾶν μήτε τὸν Νικηφόρον,
 μήτε τὸν Πετροτράχηλον, τὸν τρέμ' ἡ γῆ κη ὁ κόσμος,
 κ' ἂν εἶναι δίκῃος πόλεμος, μήτε τὸν Κωνσταντῖνον

β) Τὸ ᾠσμα Θεοφυλάκτου (ὑπ' ἀριθ. 2 ἐν Ἀ θ α ν. Σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ, *Τὰ Κυπρια-
 κά*, τόμ. Β' Ἀθῆναι 1891) σ. 12 στιχ. 7–11 :

Καὶ ἀπολοᾶτ' ὁ βασιλέας τοῦτον τὸν λόον, λέει,
 ποῖος πάει πέρα σ'τὸ Περὸν σ'τὸ μέγα Σουλτανίκιν
 νὰ πάρῃ τοῦτο τὸ χαρτίν, νὰ φέρῃ ἀντιχάρτιν,
 νὰ κάμῃ δίκαιον πόλεμον, νὰ βγακουδῇ σ'τὸν κόσμον.